

**VĒSTURISKO PILSĒTU TĒLPISKĀS
PLĀNOŠANAS TEORIJA
PRAKTISKAI KULTŪRAS PIEMINEKĻU
AIZSARDZĪBAI**

**DR. ARCH., PROF.
JĀNIS BRIŅĪS**

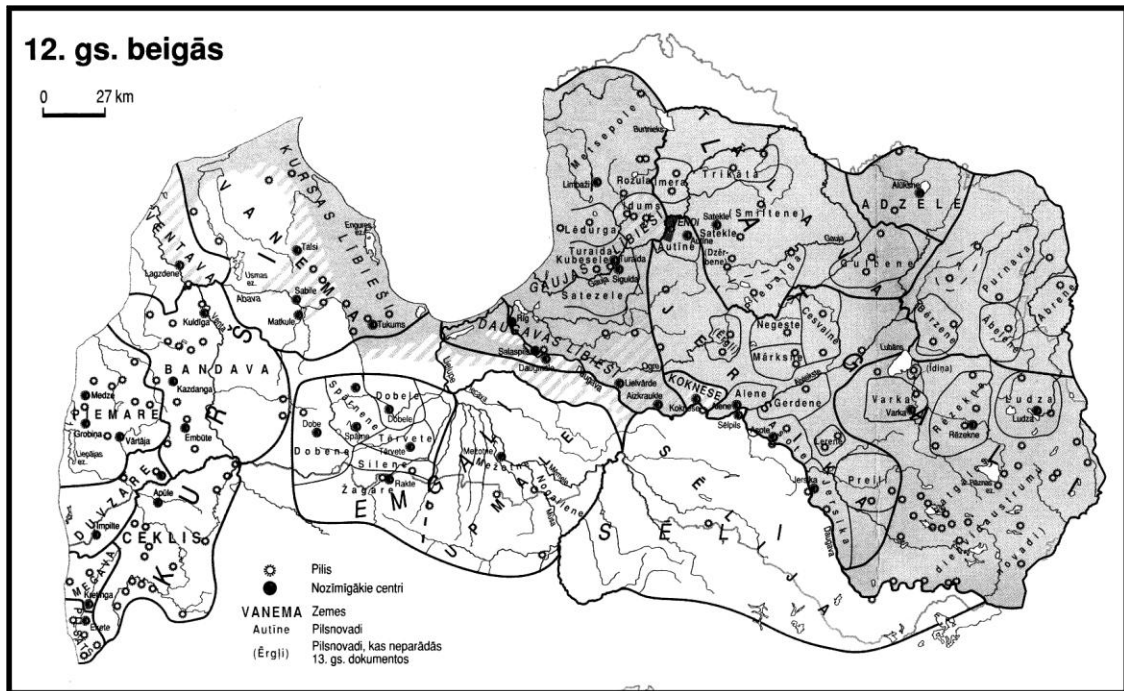
2011

Pilsētu ģeogrāfiskā izvietojuma sistēma un to arhitektoniskās struktūras Latvijas teritorijā sāka attīstīties un stabilizēties agrā feodālisma periodā IX–XII gs. Kā liecina arheoloģiskie izrakumi un vēsturiskie pētījumi, XII gs. beigās Latvijā bija izveidojušies 73 pilskalni ar pilsētas tipa nocietinātām apdzīvotām vietām un 460 nocietinātas apmetnes – pilskalni. Pie lielākajām apdzīvotajām vietām pieskaitāmas Rīga, Jersika, Dobeles, Lielvārde, Sidrabe, Kuldīga, Talsi, Rakte, Tērvete, Asote u. c. (1., 2., 3. un 4. att.).

XII gs. beigās vācu bruņinieku ekspansijas rezultātā Latvijā sāka mainīties celtnu konstruktīvā uzbūve un pilsētībniecības ievirze. Pēc turpat simts gadu niknām cīņām ar senlatviešu ciltīm krustneši okupēja visu pašreizējo Latvijas teritoriju. Jaunās pilsētas attīstījās pie vācu bruņinieku nocietinātajām mūra pilīm, kas gan stratēģisku, gan ekonomisku apsvērumu dēļ galvenokārt tika celtas netālu no senlatviešu un lībiešu feodāļu pilskalniem un nocietinātajām pilsētām, dažreiz pat to vietās. Tas veicināja ne tikai tālāku amatniecības un tirdzniecības attīstību, bet arī viduslaiku pilsētu veidošanos [1].

No XII līdz XIV gs. Latvijas teritorijā tika uzceltas vairāk nekā simts bruņinieku pilis, kā arī baznīcas (pirmā no tām – Ikšķilē 1185. g.), taču pilsētas izveidojās tikai pie nedaudzām. XIII gs. beigās ap krustnešu nocietinātajām pilīm bija saglabājušās un atjaunojušās 24 pilsētas, lielākās no tām bija Rīga, Cēsis, Kuldīga, Aizpute, Rēzekne, Valmiera, Koknese u. c. XIII gs. beigās traģiski beidza eksistēt viena no lielākajām zemgaļu pilsētām – Tērvete. Pēc niknām cīņām zemgaļi nodedzināja un pameta Tērvetes pili un pilsētu. Arheoloģiskie izrakumi un mērījumi liecina, ka šī pilskalna un pils teritorija bijusi 2900 m², bet pilsētas teritorija pilskalna pakājē – 9,5 ha. Izrakumos atrasti daudzi zemgaļu sadzīves priekšmeti, ieroči un rotaslietas (5., 6. att.).

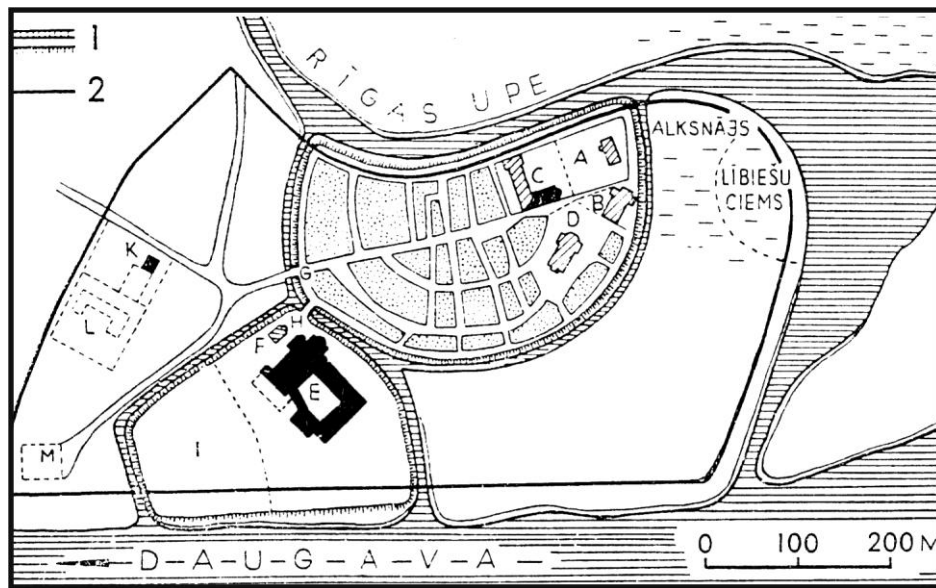
XIV un XV gs. pie vācu bruņinieku pilīm tika atjaunotas vēl 13 senlatviešu pilsētas: Gulbene, Smiltene, Valka, Ludza, Bauska, Tukums, Viļaka u. c. 73 senlatviešu iznīcināto pilsētu vietās trīs gadsimtu laikā atjaunoja tikai 37 pilsētas. Viduslaiku pilsētu struktūras analīze liecina, ka tās var iedalīt trīs grupās. Pirmo grupu veido nocietinātās pilsētas, kuru struktūru un teritoriālo attīstību noteikušas bruņinieku piļu nocietinātās sistēmas, kā arī pilsētas aizsargvaļņi un mūri. Tādas ir, piemēram, Rīga (1201. g.), Cēsis (1224. g.), Valmiera (1285. g.), Limbaži (1223. g.) u. c. Otro grupu veido pilsētas, kas izveidojušās kā atklātas apdzīvotas vietas netālu no nocietinātajām bruņinieku feodāļu pilīm: Kuldīga (1242. g.), Aizpute (1248. g.), Bauska (1442. g.) u. c. Abu šo grupu pilsētas izvietojās pie stratēģiski svarīgiem ceļiem un teritorijām, savos pirmajos attīstības posmos saglabājot aizsardzības funkcijas prioritāti (7., 8. un 9. att.). Pie trešās grupas pieskaitāmas pilsētas, kuru dibināšana ir saistīta ar ekonomiskiem faktoriem: tirdzniecību, amatniecību, transporta saimniecību, rūpniecību u. c. Šajā grupā ietilpst tādas pilsētas kā Liepāja (1235. g.), Preiļi (1382. g.), Subate (1550. g.), Jēkabpils (1670. g.), Nereta (1672. g.), Krāslava (1783. g.) u. c., kuru arhitektoniskā plānošanas struktūra balstās un svarīgām transporta maģistrālēm. Šīs pilsētas ir augušas lineāri vai koncentrēti ap vairāku maģistrāļu satekas punktu, veidojot radiālas plānojuma shēmas. Šāda tipa pilsētu struktūras attīstībā svarīga

1. att. Latvijas teritorijas apdzīvotība XII gs. beigās.

2. att. Asotes pilskalns, XIII gs.

3. att. Rīga ap 1210. gadu

A – pirmā Bīskapa sēta; B – pirmais Doms; C – pirmā ordeņa pils; D – Sv. Pētera baznīca; E – Doms;
F – Sv. Paula baznīca; G – Rātes vārti; H – Mazie vārti; I – vēlākā Bīskapa sēta; K – Sv. Jēkaba baznīca;
L – vēlākā Cisteriešu klostera novietne; M – Sv. Gara konventa vieta; 1 – palisādes; 2 – pilsētas aizsargmūris.

4. att. XII – XIII gs. apbūves kvartāla struktūra Lībiešu ciema apmetnē.
(1960. gadu arheoloģisko izrakumu foto)

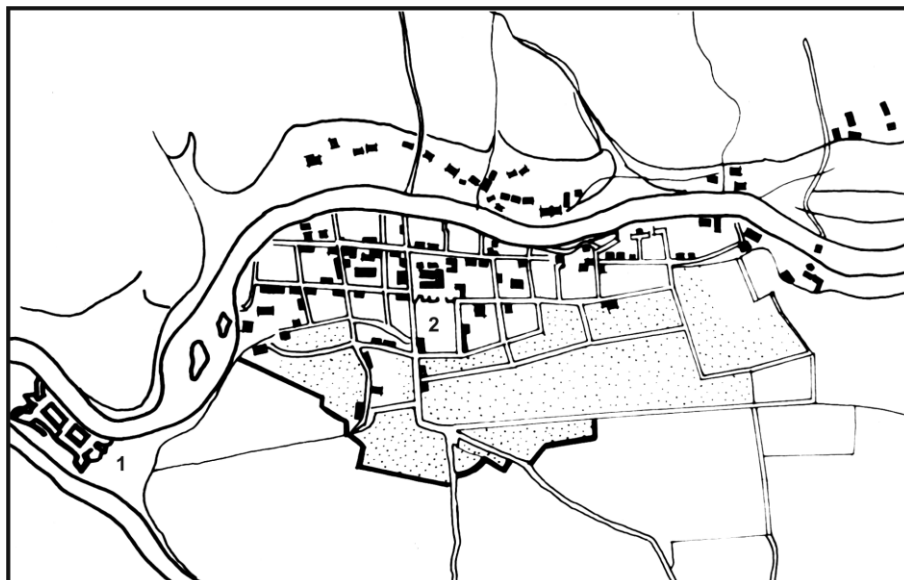
5. att. Tērvetes pilskalns. (Bruņinieku mūra pils pilsdrupas pilskalna nogāzē).

6. att. Ikšķiles baznīcas drupas (viena no pirmajām mūra celtnēm Latvijā).

7. att. Bauskas pils drupas, XX gs. vidus.

8. att. Bauskas plānojuma shēma, XV – XVIII gs.
1. Bruņinieku pils; 2. Pilsēta

loma ir bijusi pilsētveidojošo elementu – rūpniecības uzņēmumu, transporta objektu, tirgus laukumu u. c. – novietnei (10. att.).

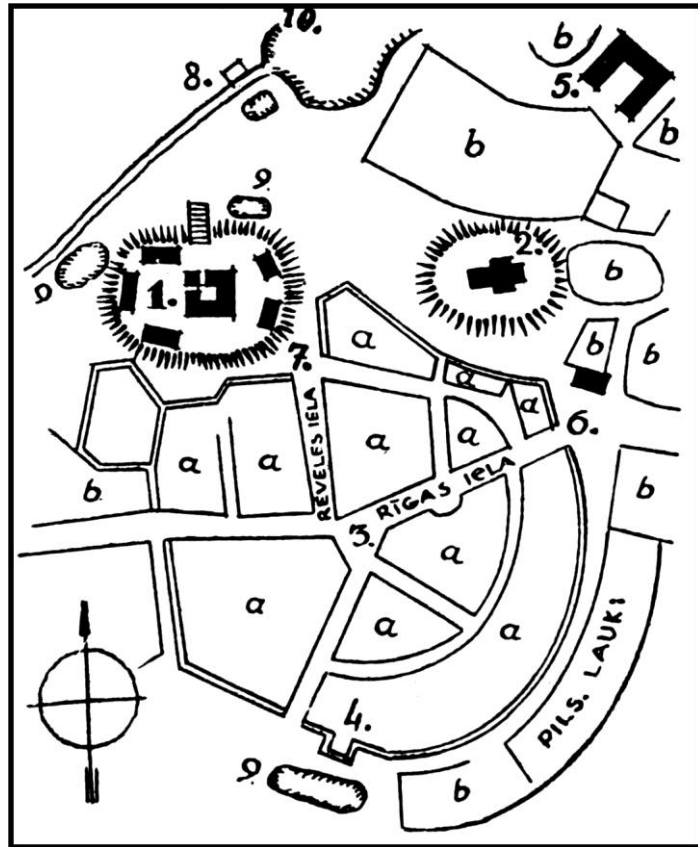
XIII gs. pirmajā pusē Rīga un Cēsis ieguva juridiskas pilsētu tiesības, bet XIV gs. šādu pilsētu skaits bija palielinājies jau līdz desmit. Pie Latvijas lielākajām pilsētām bija pieskaitāmas Cēsis, Valmiera, Limbaži, Ventspils, Aizpute, Kuldīga, Koknese un Straupe. Visas šīs pilsētas bija Livonijas feodālās konfederācijas ietvaros iedibinātās Hanzas savienības locekles (11., 12. att.). Daudzās Latvijas pilsētās ir saglabājušies savdabīgi un izteiksmīgi vecpilsētu kodoli, kuros iezīmējas senlatviešu pilskalni, Livonijas laika bruņinieku piļu drupas, aizsardzību sistēmu mūri un citi arheoloģiskie pieminekļi, kas šodien ieņem nozīmīgu vietu 46 vēsturiski veidojušos pilsētu centru struktūrās, veidojot reģionāli savdabīgas ainaviskas zonas [2, 3].

No XVI līdz XVIII gs. Latvijas pilsētu attīstībā vērojama izteikta stagnācija, kas galvenokārt saistīta ar biežajiem kariem un epidēmijām (Livonijas karš – no 1558. līdz 1583. g., Polijas un Zviedrijas karš – no 1600. līdz 1635. g., Pirmais Ziemeļu karš – no 1654. līdz 1660. g. un Lielais Ziemeļu karš – no 1700. līdz 1721. g.). XVI gs. Latvijā bija manāmas arī renesanses laikmeta pilsētībūvnieciskās idejas: centieni pēc ideālo pilsētu projektēšanas, skaidras un pabeigtas kompozicionālo sistēmu celtniecības. Jaunie pilsētu apbūves principi un aizsardzības sistēmu organizācija ienesa daudz jauna Latvijas pilsētu struktūru attīstībā. Pēc ilgiem un postošiem kariem Latvija tika iekļauta cariskās Krievijas sastāvā (Vidzeme – 1721. g., Latgale – 1772. g., Kurzeme – 1795. g.). Līdz ar to XVIII gs. beigās visi Latvijas novadi tika apvienoti vienotā pārvaldes sistēmā (13., 14. att.) [4, 5].

Līdz ar kapitālisma uzplaukumu Krievijā pēc Napoleona sakāves 1812. gadā un dzimtbūšanas atcelšanu strauji sāka augt arī Latvijas pilsētas, sevišķi Rīga, kurai bija visai izdevīga ģeogrāfiskā situācija. 1857. gadā sākās pilsētas vaļņu nojaukšana, ko pabeidza 1863. gadā. Šajā laikā radās jauni apbūves projekti un noteikumi bijušo Pēterburgas un Maskavas priekšpilsētu apbūvei. XIX gs. sākumā Rīgā dzīvoja jau 41,5 tūkstoši iedzīvotāju, no tiem aptuveni 13 tūkstoši – nocietinājumu vaļņu robežās (15., 16. att.).

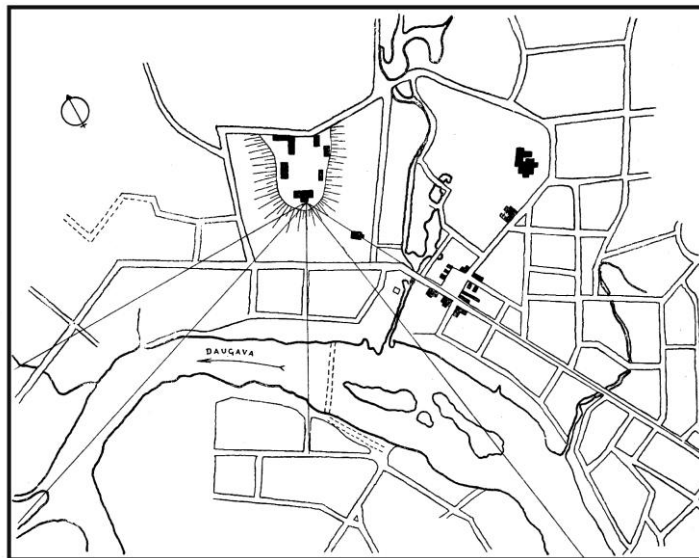
XVIII gs. ir uzskatāms par posmu, kad nostiprinājās Latvijas teritorijas galvenais transporta sistēmas satvars un svarīgākie pašreizējā pilsētu tīkla mezglu punkti. Šajā laikā Latvijā pamatos tika pabeigts pilsētu un miestu veidošanās process un izveidojās samērā vienmērīgs pilsētu izvietojums. Atstatums starp apriņķu pilsētām – galvenajiem vietējiem amatniecības, rūpniecības un tirdzniecības centriem – nepārsniedza 20–30 km. Savukārt lielākiem miestiem (vietējiem apakšcentriem) tas svārstījās 10–15 km robežās, ko acīmredzot noteica pajūgu transporta iespējas un lauku teritoriju dispersā struktūra Krievijas impērijā līdz pat Pirmā pasaules kara sākumam 1914. gadā. Administratīvi teritoriāli Latvija bija sadalīta šādi: Kurzemes guberņa, Vidzemes guberņa un Latgale, kas ietilpa Vitebskas guberņā. Guberņas savukārt dalījās sīkākās administratīvi teritoriālā vienībās – apriņķos:

- Kurzemes guberņā – 10 apriņķi;
- Vidzemes guberņā – 4 apriņķi;

9. att. Limbaži 1663.g.

1. Virsbīskapa pils; 2. Baznīca; 3. Tirgus laukums; 4. Pilsētas tornītis; 5. Klosteris; 6. Cēsu vārti; 7. Burtnieku vārti; 8. Ūdens dzirnavas; 9. Dīķis – pils grāvja atliekas; 10. Dzirnavu dambis; a – Limbažu pilsēta; b – Pilsoņu lauki.

10. att. Krāslavas muižas un pilsētas plānojums, XVIII gs.

- Latgalē – 3 apriņķi.

Apriņķu teritorijās 2500–3500 km² platībā dominēja gan simetriski, gan asimetriski izvietoti administratīvie centri, taču, lai kāda būtu dislokācijas specifika, to pakalpojumu sniegšanas rādiusi nepārsniedza 40–60 km.

XIX gs. otrajā pusē Rietumeiropā sākās straujš ekonomiskais uzplaukums. Šajā procesā iesaistījās arī resursiem bagātā cariskā Krievija. Tā atcēla feodālo dzimtbūšanu, un rezultātā strauji sāka attīstīties kapitālistiskā ražošana [6]. Līdz ar to straujš ekonomisks uzplaukums sākās arī Latvijā. Latvijas lielākajās pilsētās – Rīgā, Daugavpilī, Liepājā, Jelgavā, Rēzeknē un Ventspilī –, kas atradās impērijai stratēģiski svarīgās rietumu zonas transporta plūsmu mezglos, notika dinamiska attīstība. Laikposmā no 1856. līdz 1914. gadam šajās pilsētās īpaši strauji pieauga iedzīvotāju skaits (17., 18. att.).

1. tabula

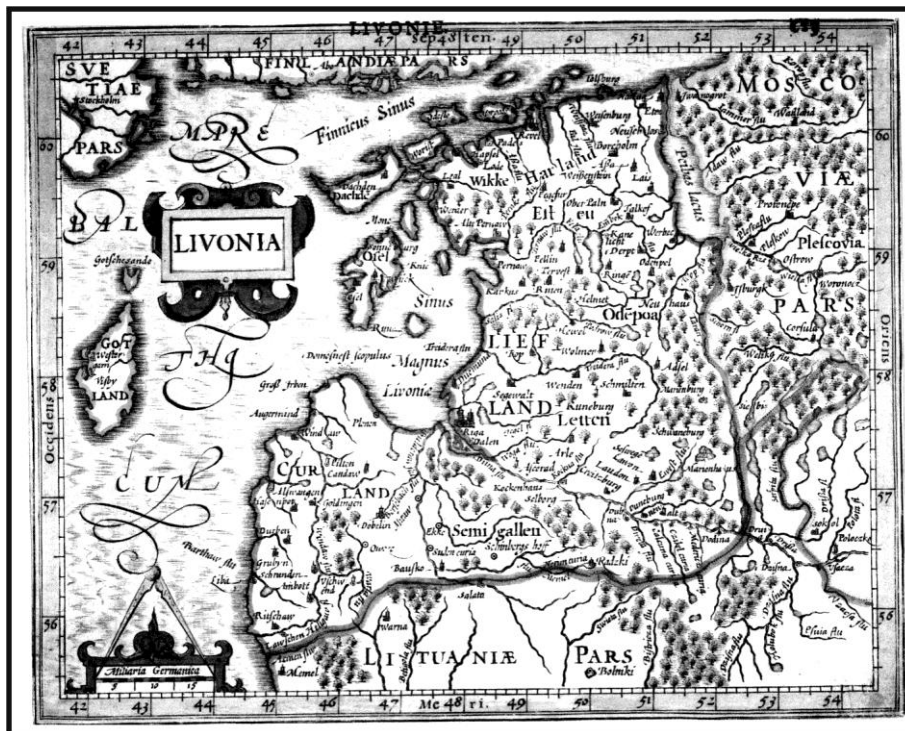
Latvijas lielāko pilsētu iedzīvotāju skaits

Pilsētas	1897. gads	1914. gads	Pieaugums (reizes)
Rīga	282,2 tūkst. iedz.	520,0 tūkst. iedz.	1,8
Daugavpils	78,0 "	118,5 "	1,5
Liepāja	64,5 "	94,0 "	1,5
Jelgava	31,1 "	45,7 "	1,3
Rēzekne	10,8 "	22,8 "	2,1
Ventspils	7,1 "	26,0 "	3,7
Jūrmala	14,1 "	31,0 "	2,2

Šo pilsētu ekonomiskā uzplaukuma rezultātā attīstījās un paplašinājās arī pārējās Latvijas pilsētas. 1914. gadā Latvijas pilsētās dzīvoja 38 %, bet laukos – 62 % iedzīvotāju. Straujā urbanizācija izraisīja ievērojamu pilsētu plānojumu struktūru transformāciju. Tieši XIX gs. otrajā pusē pilsētu centrālās daļas un arī perifērijas teritorijas ieguva līdz mūsdienām saglabājušās zonālā plānojuma struktūras ar pilsētu un novadu mērogiem atbilstošu specifisku telpisko vizuālo veidolu.^x

Pilsētu paplašināšana un rekonstrukcija notika saskaņā ar kompozicionāli pārdomātiem un izstrādātiem, Eiropas standartiem atbilstošiem ģenerālajiem plāniem un apbūves noteikumiem. Tie regulēja un limitēja apbūves blīvumu, augstumu, būvmateriālu lietošanu, ēku fasāžu risinājumus dažādās teritoriālajās zonās, noteica ielu platumus un apbūves sarkanās līnijas, parcelāciju un pagalmu

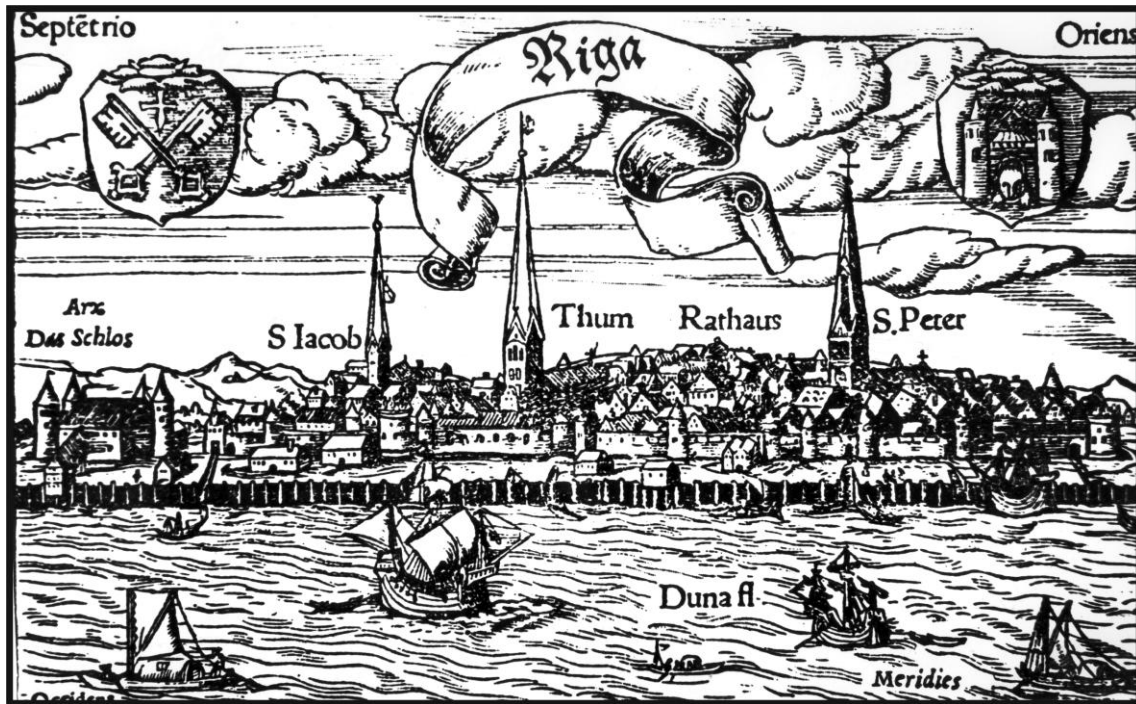
^x Otrā pasaules kara laikā (1941.–1944. g.) Liepājas, Daugavpils, Rēzeknes, Valmieras un, jo sevišķi, Jelgavas centri tika pamatīgi izpostīti, tāpēc minētais apgalvojums galvenokārt attiecas uz laikposmu līdz 1940. gadam (izņemot Rīgu).

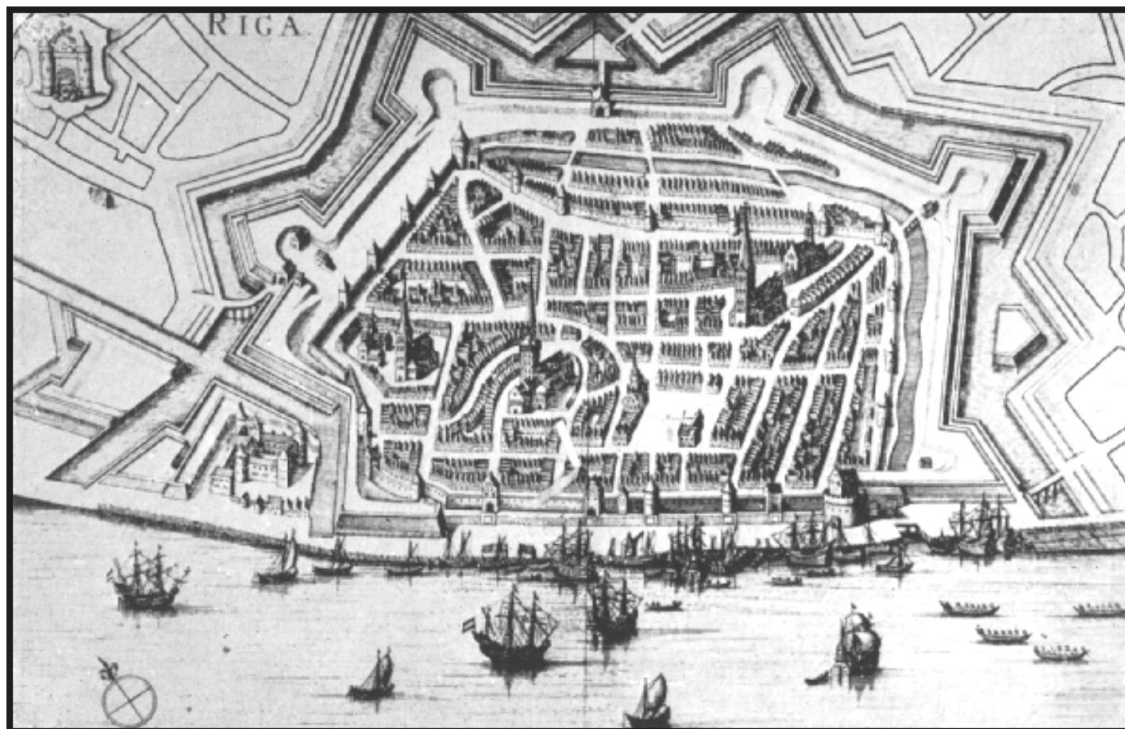
11. att. Livonijas valsts, XIII – XIV gs.

12. att. Livonijas feodālās konfederācijas valsts Livonijas teritorijā, XVI gs. sākumā.

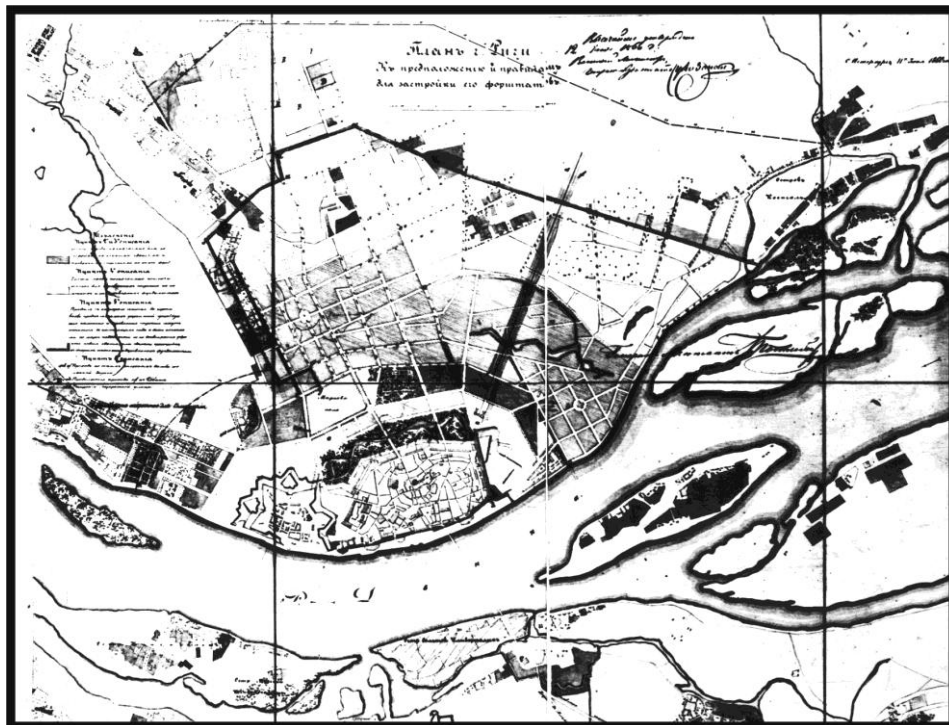
13. att. Rīga XVII gs.

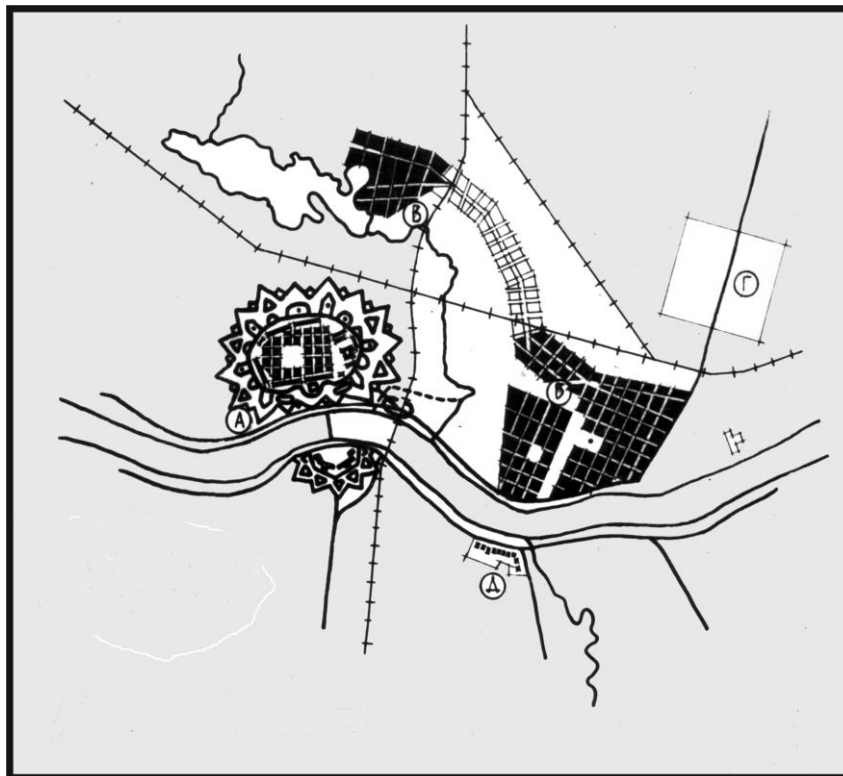
14. att. Rīga XVII gs.

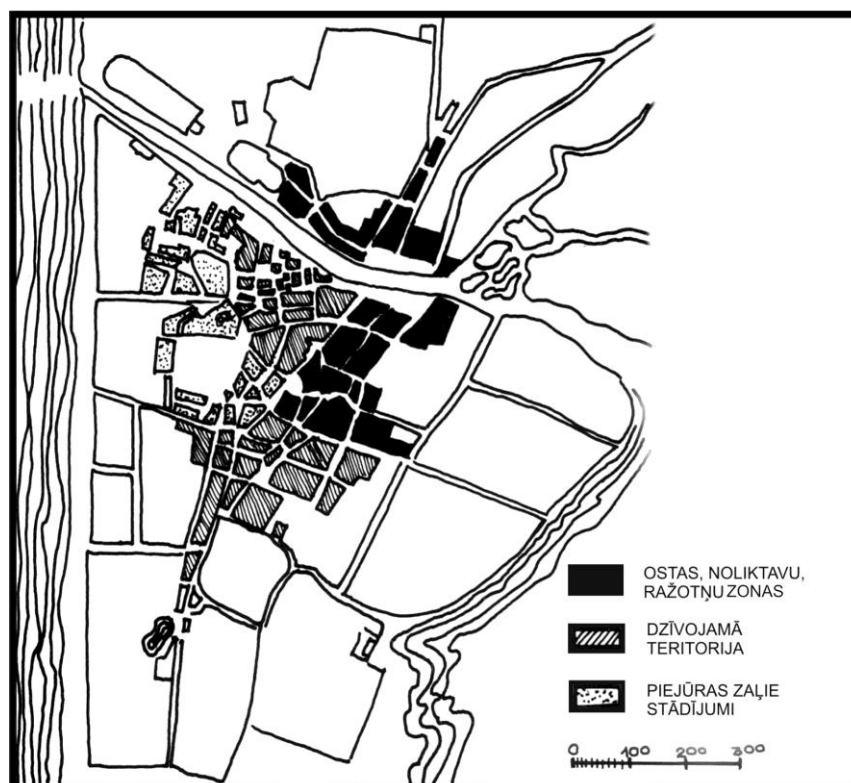
15. att. Rīga ar priekšpilsētām XIX gs.

16. att. Rīga 1866. g. pēc vaļņu nojaušanas.

17. att. Daugavpils cietoksnis ar priekšpilsētām, 1810. – 1862. g.

18. att. Liepāja 1890. g.

izmērus, kvartālu labiekārtojuma līmeni. Tas veicināja harmonizētas pilsētu vides izveidi, sevišķi Rīgas centra zonā, kā arī pārējās Latvijas pilsētās.

Pateicoties 1856. gadā izstrādātajam Rīgas centra rekonstrukcijas projektam, Latvijas galvaspilsēta ieguva unikālu pilsētībūvniecības ansambli ar krāšņu bulvāru loku. Tālākie šī projekta precizējumi un papildinājumi skāra galvenokārt Rīgas perifēriskās zonas, precizējot pilsētas robežas un apbūves raksturu šajās zonās. 1914. gadā Rīgas robežās, neskaitot patrimoniālo apgabalu, ietilpa 5120 ha apbūvējamās platības (19., 20. att.).

Latvijas lielāko pilsētu (it sevišķi Rīgas) raksturīgās apbūves izmaiņas XIX gs. beigās un XX gs. sākumā ir saistītas ar vaļņu nojaukšanu ap vecpilsētām, pilsētu administratīvo robežu nospraušanu, diferencētu teritorijas zonējumu un detalizētu centrālo daļu apbūves projektu izstrādi. Jaunizveidoto centrālo zonu struktūra, tāpat kā Parīzē, Sanktpēterburgā un citās Eiropas pilsētās, attīstījās uz taisnleņķu kvartālu, diferencētu ielu tīkla un bulvāru bāzes, kā arī uz pilsētas mērogam atbilstoši paaugstinātas kapitālās apbūves. Ēku frontes veidoja ielu apbūves līnijas ar XIX gs. arhitektūrai raksturīgajām klasicisma, jūgendstila un eklektiski dekoratīvajām formām (21., 22. att.).

No pilsētu centra rajoniem attālinātās perifēriskās zonas pa lielākajai daļai nebija labiekārtotas. Tajās cēla rūpniecības uzņēmumus un noliktavas, veidoja dzelzceļu mezglus. Kazarmu tipa viestāvu un divstāvu dzīvojamās ēkas blīvējās gar nebruģētām ielām un ap galvenajiem ražošanas objektiem. Ar laiku šīs zonas ieauga pilsētas kopējā struktūrā, veicinot dzīvojamo, ražošanas un komunālās saimniecības zonu uzslāņošanu un nevēlamu mijiedarbību kā no funkcionālā, tā arī no arhitektoniski kompozicionālā viedokļa. Tomēr par spīti šim trūcumam perifēriskās zonas pakāpeniski tika labiekārtotas. Privātīpašums uz zemi pilsētas administratīvajā teritorijā veicināja racionālu parcelu izmantošanu, apbūvētās teritorijas labiekārtojumu un sakoptību. Gadsimtu mijā privātīpašums un sabiedrības noslāņošanās pēc mantiskā stāvokļa izraisīja jaunu pilsētībūvniecisko struktūru izveidi pilsētu perifēriskajās zonās, kurās bija skaista dabas vide. Šajās teritorijās tika celtas bagāto ļaužu katedžas un izveidojās vasarnīcu rajoni, tādi kā, piemēram, Mežaparks Rīgā, Jūrmala, Stropi un Mežciems Daugavpilī, piejūras zona Liepājā un Ventspilī [7].

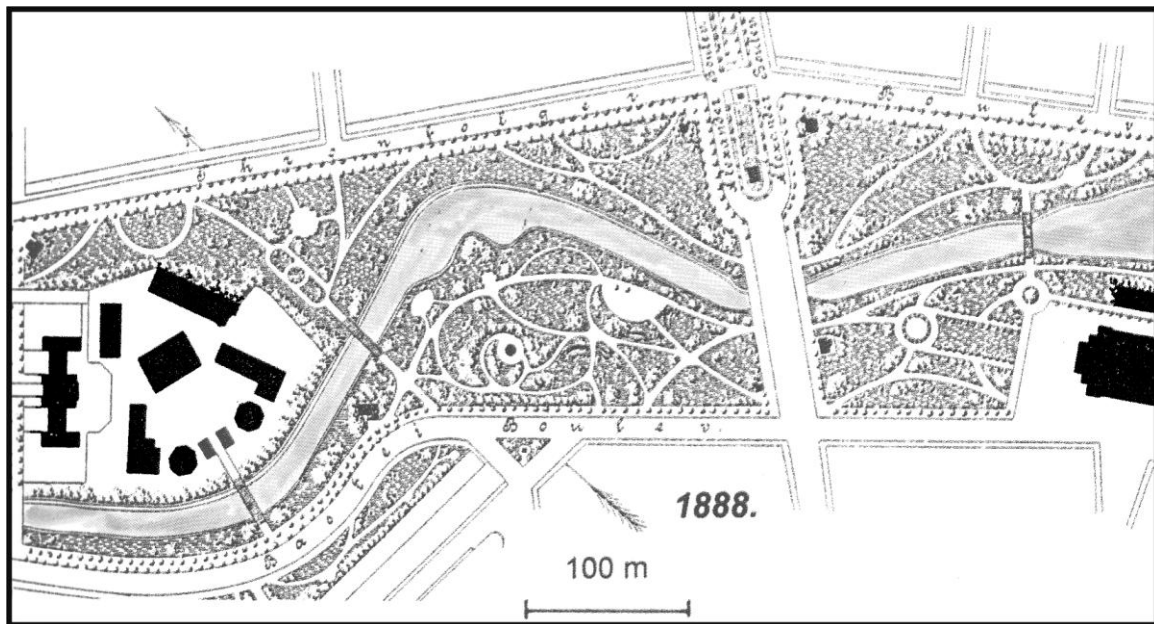
Apbūves atšķirīgās intensitātes, profila un iedzīvotāju skaita dēļ Latvijā vēsturiski ir izveidojies plašs lauku apdzīvoto vietu tīkls. Tās ir vairāk vai mazāk vienmērīgi izkliedētas visā valsts teritorijā, tomēr lauku apdzīvoto vietu blīvums nav visā Latvijā vienāds. Tā veidošanos ir ietekmējis lauksaimniecībai derīgo zemju izvietojums, mežu masīvi, purvi, ūdens tilpnes un citi dabas faktori, kā arī ceļu tīkls un muižu dislokācija. Muižu un pusmuižu centri galvenokārt izveidojās jau Livonijas valsts laikā. Pie muižām koncentrējās noteikta iedzīvotāju daļa, kas apkalpoja to lauksaimnieciskās un rūpnieciskās ražotnes: kaļķu cepļus, spirta brūzus, smēdes u. c. XIX gs. beigās un XX gs. sākumā muižu skaits Latvijā bija diezgan ievērojams: 1479 muižas, 294 pusmuižas un 171 mācītājmuiža [8]. Muižnieku dzimtu valdījumā bija turpat puse lauksaimniecībai un mežsaimniecībai derīgo Latvijas zemju. Cariskās Krievijas laikā Latvijā eksistēja vairāki zemju īpašuma un piederības veidi:

19. att. Rīga un tās patrimonālais apgabals.

20. att. Skats uz Rīgu no Vērmanparks ap 1855. g.

21. att. Kanāļmalas apstādījumi, 1888. g.

22. att. Kanāļmalas apstādījumi un Rīgas centra apbūves mērogs ap 1890. gadu.

- muižas zemes – 48 %;
- zemnieku zemes – 40 %;
- valsts zemes – 10 %;
- pilsētu, baznīcu u. c. zemes – 2 %.

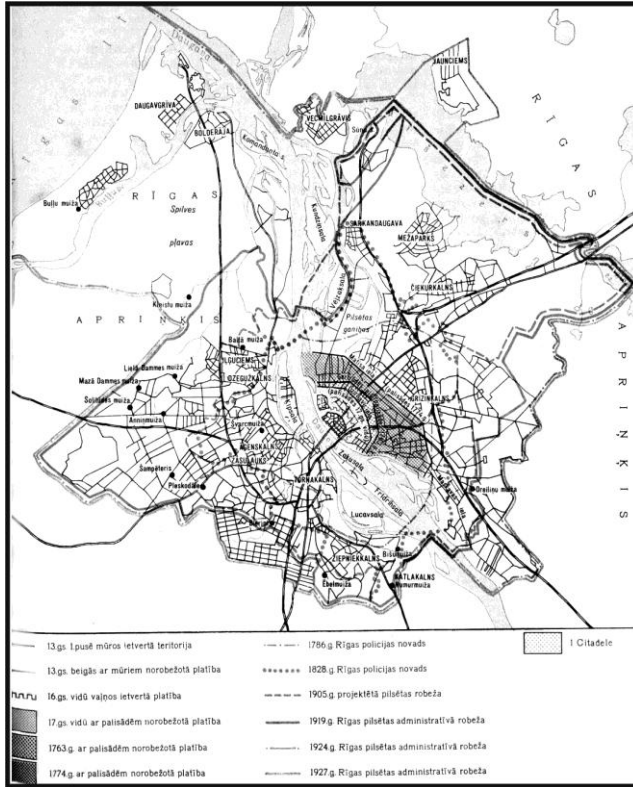
Nocietinātās Livonijas laika pils Krievijas valsts sastāvā bija zaudējušas savu militāro nozīmi, tādēļ feodāļi cēla nenocietinātas muižas, kas XVIII un XIX gs. sasniedza augstu arhitektūras attīstības pakāpi, piemēram, muižas Mežotnē, Rundālē, Elejā, Zaļeniekos, Jaunpilī (Kurzemē), Mālpilī, Cesvainē, Gaujienā, Jaungulbenē (Vidzemē), Krāslavā, Malnavā, Varakļānos (Latgalē) un citur. Livonijas valstī zviedru, poļu un cariskās Krievijas valdīšanas laikā kā lauku iedzīvotāju galvenā, mentāli svarīgākā izmitināšanas struktūra (īpaši pēc seno ciemu izpostīšanas un muižu saimniecību izveidošanās) veidojās zemnieku viensētas un to kopas. Viensētu saimniecībās liela nozīme vienmēr ir bijusi kopīgām ekonomiskām interesēm. Sevišķi raksturīgas šīs intereses bija teritorijās, kur atsevišķas sētas kā aizsardzības objekta nozīme bija zudusi jau agrajos viduslaikos. Kopīga kuģu piestātne, brasls, tirdzniecības ceļš, kopīgas ganības, pļavas un zvejas vietas tuvināja atsevišķas sētas, tāpēc veidojās viensētu grupas. Atsevišķos Latvijas novados ir arī vēsturiski izveidojušies skrajciemi (raksturīgs piemērs – viensētu grupa "Koniņi" Nidā, Rucavas pagastā) un Latgalē – sādžas.

Pateicoties galvenokārt aktīvai tirgotāju un amatnieku darbībai, XVI un XVII gs kā kompakts lauku apdzīvotās vietas sāka veidoties miesti un ciemi. To būtiskākā atšķirība no citām lauku apdzīvotajām vietām bija tā, ka ciemos un miestos lielākā daļa iedzīvotāju nenodarbojās ar lauksaimniecību. Daži miesti (Gostiņi, Līvāni) attīstījās pie transporta artērijām, taču lielākā daļa parasti veidojās tiešā muižu centru tuvumā.

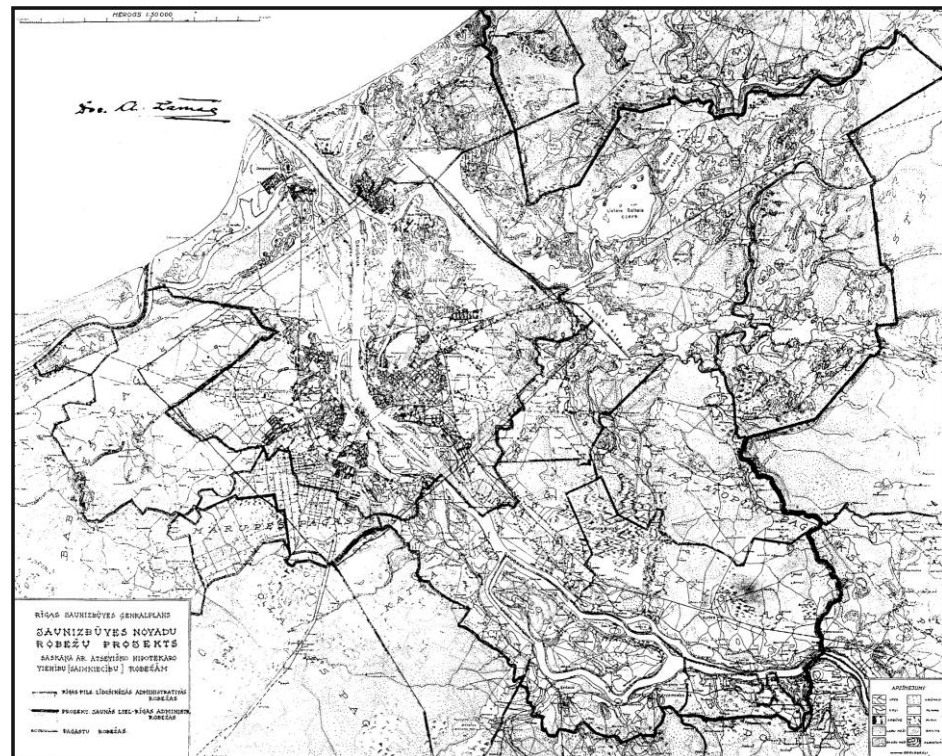
Viena no vecākajām apdzīvoto vietu formām Latvijā ir zvejniekciemi, kuru veidošanos noteica kopdarbs zvejniecībā. Zvejniekciemu apbūves struktūrā noteicošās ir zvejnieku sētas, kas virknējas gar piekrasti netālu cita no citas. XIX gs. beigās un XX gs. sākumā daudzi Pierīgas zvejniekciemi veidojās arī par pilsētnieku atpūtas vietām (Lapmežciems, Ragaciems, Pabaži u. c.), kuru iedzīvotāji pārorientējās uz atpūtnieku apkalpošanu. Laika gaitā šie ciemati pakāpeniski tika iekļauti Jūrmalas un Saulkrastu pilsētu struktūrā.

No XVI gs. līdz 1928. gadam Latvijā bija 22 apdzīvotas vietas ar pilsētas tiesībām, 15 miesti ar ierobežotām pilsētu pašpārvaldes tiesībām un 43 miesti bez pašpārvaldes tiesībām. Miestu kā administratīvi teritoriālu struktūru likvidēja 1928. gadā.

1918.–1940. g. Latvijas Republikas pastāvēšanas sākuma posmā no 1918. līdz 1930. gadam pilsētu apbūve galvenokārt pamatojās uz cariskās Krievijas laikā izstrādātajiem projektiem un apbūves noteikumiem. Tas izskaidrojams ar Pirmā pasaules kara laikā sagrautās tautsaimniecības atjaunošanas darbiem un visai zemajām pilsētveidojošo faktoru – rūpniecības, transporta, tirdzniecības – potencēm, kā arī ar valsts orientāciju uz lauksaimniecības attīstību. 1939. gadā – Latvijas tautsaimniecības uzplaukuma laikā – pilsētās dzīvoja 35 %, bet laukos – 65 %

23. att. Rīgas teritorija un robežas, 1927. g.

24. att. Rīgas generālais plāns.

iedzīvotāju. Rīgā šajā laikā bija 347,8 tūkst. iedzīvotāju, Liepājā – 53,2 tūkst., Daugavpilī – 51,7 tūkst., Jelgavā – 32,1 tūkst. (sk. 2. tabulu).

Tikai trīsdesmitajos gados līdz ar valsts tautsaimniecības un kultūras uzplaukumu veco projektu pārstrādāšana, jauno izstrāde un arī apbūves struktūras izmaiņas sāka iegūt jaunas un stabilas pilsētībūvniecības ievirzes un koncepcijas. Tas bija laiks, kad būvniecības dienestu administratīvajās struktūrās un Latvijas arhitektūras un pilsētplānošanas zinātnes centrā – Latvijas Universitātes Arhitektūras fakultātē – nostabilizējās pilsētībūvniecības kadri. Latvijas speciālisti galvenokārt orientējās uz Rietumeiropas un Skandināvijas valstu pilsētībūvniecības teoriju un praksi. Viena no galvenajām struktūrām, kas ne tikai praktiski, bet arī teorētiski nodarbojās ar pilsētas attīstības izpēti un plānošanu, bija Rīgas jaunizbūves birojs. Birojā tika izstrādāts Rīgas ģenerālais plāns, vairāki simti detālplānu un regulācijas projektu. Pilsētībūvniecības koncepcijā tika izvirzīti četri galvenie postulāti: tehnika, ekonomika, estētika un tiesiskās normas [9], kas tika mērķtiecīgi iemiesoti būvniecībā, mākslā, saimnieciskajā dzīvē un likumdošanā. Šī ievirze ir skaidri saskatāma arī Rīgas ģenerālā plāna koprisinājumā un zonējuma shēmā (23., 24. att.).

Lai gan Latvijas Republikas ekonomiskās potences bija nelielas, Rīgā un citās valsts lielākajās pilsētās – Daugavpilī, Liepājā, Jelgavā, Rēzeknē, Cēsīs – tika izvērsti mērķtiecīgi un apbūves mērogiem atbilstoši pilsētu centru rekonstrukcijas darbi. Tika sakārtoti un labiekārtoti arī perifēriskie dzīvojamie rajoni. Šī laika lielākais pasākums Rīgā bija Centrāltirgus celtniecība un tam pieguļošā rajona rekonstrukcija [10]. Rekonstruēta un labiekārtota tika arī Daugavas krastmala, bet Vecpilsētā tika celta virkne izcilu sabiedrisko ēku: Finanšu ministrija, Kara muzejs, Armijas ekonomiskais veikals, Tieslietu ministrija. Atbilstoši pilsētas apbūves mērogam. Rīgas centra zonā tika būvēti lieli īres nami ar pirmajos stāvos izvietotiem veikaliem.

2. tabula

Iedzīvotāju skaits Latvijas lielākajās pilsētās un valstī kopumā

Pilsēta	Iedzīvotāji (tūkst.)		
	1935. g.	1939. g.	
Rīga	385,1	347,8	
Daugavpils	50,7	51,7	
Liepāja	57,1	53,2	
Jelgava	34,1	32,1	
Ventspils	15,7	14,9	
Rēzekne	13,1	13,3	
Valstī kopumā,	1906	1884	100 %
t. sk. pilsētās	709	662	35 %
laukos	1197	1222	65 %

Cenšoties uzlabot strādājošo dzīves apstākļus, Rīgas pilsētas Valde pēc Rietumeiropas parauga uzcēla vairākas "blokēkas", kā arī namus ar labiekārtotiem mazgabarīta dzīvokļiem pilsētas perifēriskajās zonās. Biķernieku ielas rajonā, Daugavas labajā krastā un Pārdaugavā veidojās daudz jaunu individuālo dzīvojamo ēku rajonu.

Rīgas ģenerālajā plānā bija paredzēts izvērst arī rūpniecības ēku celtniecību un ostas paplašināšanu, rezervējot šīm vajadzībām plašas teritorijas Daugavas grīvā kā labajā, tā kreisajā krastā un Doles salā. Galvaspilsētas teritorija tās administratīvajās robežās aizņēma 20,5 tūkst. ha. Liela uzmanība jaunajā Rīgas izbūvē tika pievērsta detālplānu izstrādei pilsētas centra zonai, īpaši Vecrīgai. Darbiem Rātslaukumā, Centrālās stacijas zonā un 13. janvāra ielas rekonstrukcijai bija visai vērienīgs raksturs, tomēr šo plašo nodomu realizāciju būtiski kavēja privātīpašums uz zemi un apbūves privātais raksturs, kas lielā mērā noteica arī pilsētas apbūves politiku.

Rīgas jaunbūvējamās objektos, kā sabiedrisko, tā arī dzīvojamo ēku arhitektūrā, izpaudās racionālisma un funkcionālisma idejas, kas 20.–30. gados dominēja Rietumeiropā un Skandināvijas valstīs. Sabiedrisko ēku fasāžu apdarē ir vērojama arī atturīga klasicisma formu interpretācija. Galvaspilsētas apbūves koncepcijā izcila vieta tika ierādīta monumentālās arhitektūras objektu celtniecībai – tika uzcelti tādi pasaules klases šedevri kā Brīvības piemineklis Rīgas centrā un Brāļu kapu ansamblis Rīgas pirmajos Meža kapos. Nerealizēts palika Uzvaras laukuma projekts Pārdaugavā [11].

Citās Latvijas pilsētās celtniecības darbi ritēja daudz pieticīgāk nekā Rīgā. Tie bija galvenokārt nelieli pilsētu centra zonu rekonstrukcijas un labiekārtojuma darbi – skvēru un parku izveidošana, ielu bruģēšana un apgaismojuma ierīkošana. Svarīgākie celtniecības objekti Daugavpilī, Liepājā, Jelgavā, Cēsīs, Rēzeknē u. c. bija viesnīcas, tirdzniecības nami un kultūras celtnes. Lai celtu tautas izglītības līmeni, valsts pilsētās un lauku ciemos plaši tika izvērsta skolu un tautas namu celtniecība. Tie vēl šodien ir labs paraugs kā no tipoloģiskā, tā arī no arhitektoniskā viedokļa.

Latvijas Republikas pastāvēšanas divdesmitajos gados liela uzmanība tika veltīta lauksaimniecības attīstībai un celtniecībai lauku teritorijās. Ar agrārās reformas realizāciju 1920. gadā aizsākās vērienīgi darbi lauku viensētu – jaunsaimniecību celtniecībā. Pirms agrārās reformas Latvijā kopumā bija ap 150 000 lauku saimniecību, bet 1937. gadā to kopskaits jau pārsniedza 231 000. Valsts atsavināja muižu plašās zemes (vidēji 2500 ha platībā), atstājot bijušiem īpašniekiem 50–100 ha neatsavināmo daļu. Zemju transformācijas rezultātā kardināli mainījās Latvijas lauku apdzīvojuma struktūra un ainava. Lauku viensētu celtniecībā plaši tika izmantoti reģionālas ievirzes paraugprojekti, kurus tiražēja un izplatīja lauksaimniecības vadošās administratīvās struktūras [12].

Pārvarot Pirmā pasaules kara (1914–1920. g.) grūtības un postažu, Latvijas lielākajās pilsētās – Rīgā, Daugavpilī, Liepājā, Jelgavā, Ventspilī, Rēzeknē, Jēkabpilī–, kā arī lauku teritorijās tika atjaunotas un celtas rūpnieciska rakstura ražotnes plašā tautsaimniecības nozaru spektrā: enerģētikā, mašīnbūvē, transportā, lauksaimniecības produktu pārstrādē. Būvniecības izaugsme izraisīja strauju

būvmateriālu ražotņu attīstību. Viena no lielākajām eksportspējīgajām rūpnīcām šajā nozarē ir cementa un būvmateriālu rūpnīcu Brocēnos [11].

30. gadu beigās valsts tautsaimniecība ieguva skaidri izteiktu agrāri rūpniecisku ievirzi. Latvijas Republikas administratīvi teritoriālajā iedalījumā tika izdalīti četri novadi: Kurzeme, Zemgale, Vidzeme un Latgale. Valdība saglabāja un korigēja no cariskās Krievijas mantotos 17 administratīvi teritoriālos apriņķus, palielinot to skaitu līdz 19. No jauna klāt nāca Madonas un Jaunlatgales apriņķis. Likvidētā Grobiņas apriņķa vietā izveidoja Liepājas apriņķi. Apriņķu funkcionāli telpiskā struktūra teritoriāli praktiski nemainījās. Kā zemākas pakāpes administratīvās vienības apriņķu teritorijās iedibināja 519 pagastus. To skaits apriņķos bija visai atšķirīgs – no 12 pagastiem Ludzas apriņķī līdz 57 pagastiem Rīgas apriņķī. Kā vietējie administratīvi teritoriālie centri apriņķos atradās 60 pilsētas un 145 ciemi ar saviem iepriekšējā gadsimtā izveidotajiem teritoriālajiem gravitācijas lauka rādiusiem: apriņķu centriem 40–60 km, pilsētām 25–30 km, ciemiem 10–15 km.

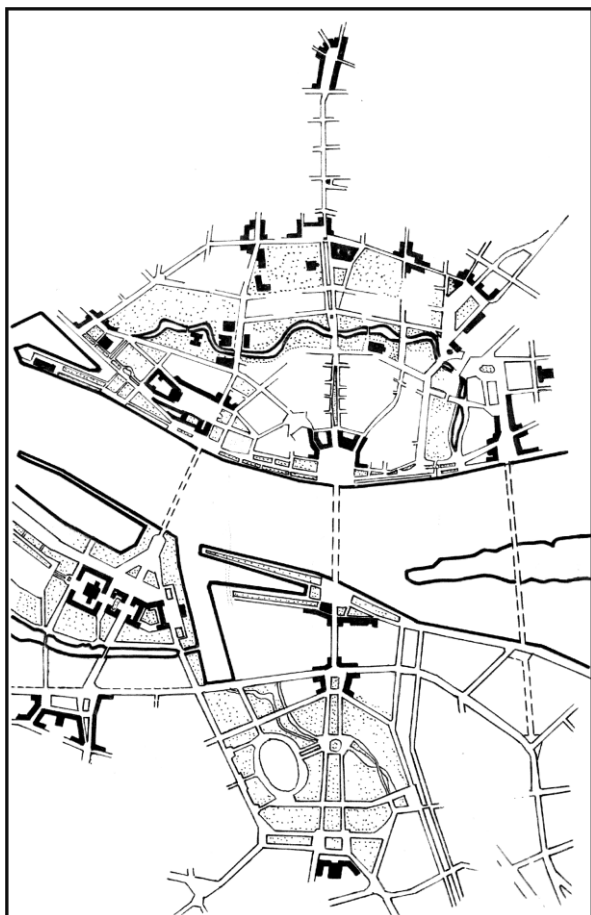
Plaši izvērstā lauku viensētu celtniecība būtiski transformēja iedzīvotāju izvietojumu dispersā virzienā. Šī transformācija lielā mērā balstījās uz jau XVIII un XIX gs. iedibinātajām pilsētu, miestu un ciemu teritoriālajām tīklveida un grupveida struktūrām, galvenajiem transporta mezglu punktiem un hierarhiski sakārtotiem pakalpojumu centriem.

Latvijas okupācija 1940. gadā pārtrauca neatkarīgās valsts eksistenci. Daudzas ieceres un veiksmīgi uzsāktie jauncelsmes darbi pilsētu un lauku celtniecībā palika nerealizēti.

1940.–1990. g. Otrais pasaules karš nodarīja lielus zaudējumus Latvijas pilsētām un laukiem. Stipri cieta Rīga un visas lielākās pilsētas. Gandrīz pilnīgi tika nopostīta Jelgava, Daugavpils, Rēzekne, Valmiera un Balvi. No 1945. līdz 1955. gadam uzsāktie pilsētu un lauku apdzīvoto vietu plānošanas un pilsētībūvniecības darbi atbilda jaunajām PSRS sociāli politiskajām nostādnēm. Lielākie pilsētplānošanas darbi tika veikti sagrauto pilsētu centru atjaunošanā un pilsētu apbūves plānu izstrādē un korekcijā (25., 26. att.).

Vienota totalitāra režīma ieviešana balstījās uz lielāko privātīpašumu un zemju nacionalizāciju. Normatīvie akti paredzēja tipveida projektu izstrādi un piesaisti, individuālo projektu un individuālās apbūves izskaušanu, šauri shematizētas būvindustrijas izveidi, apbūves tipizāciju. Celtniecības un projektēšanas vadība no viena centra – Maskavas – uzspieda visām PSRS pilsētām un lauku apdzīvotajām vietām, tostarp arī Latvijai, pelēcības un neizteiksmības zīmogu. Tas jūtams lielo pilsētu prefabricēto dzīvojamo rajonu apbūvē, tipizētajos sabiedriskajos un ražošanas objektos, kā arī kolektivizēto lauku apbūves hipertrofijā un neatbilstībā reģionālās vides mēroga prasībām.

Krasi šīs pārmaiņas skāra lauku iedzīvotājus. Jaunie kolektīvās saimniekošanas principi likvidēja lielāko daļu lauku viensētu. Izveidotajās kolektīvajās saimniecībās – kolhozos – sāka celt pilsēttipa ciematus. Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā tika izveidoti vairāk nekā 700 kolhozu, padomju saimniecību, meliorācijas,

25. att. Rīgas centra rekonstrukcijas projekts, 1946. g.

26. att. Jelgavas centra rekonstrukcijas projekts, 1946. g.

mežsaimniecības un citu ražotņu ciematu. Tie tika celti jau vēsturiski izveidotās apdzīvotās vietās ar relatīvi lielu iedzīvotāju koncentrāciju (3. tab.) [13].

XX gs. 60.–90. gados PSRS pilsētībūvniecības koncepcijas pamatā lielā mērā tika pārņemta Rietumeiropas pilsētībūvniecības teorija un prakse, kas tur sāka dominēt jau XX gs. pirmajā pusē. Gadsimta sākumā Eiropas pilsētībūvnieki attīstīja pilsētu plānošanas un celtniecības mākslu, īpaši tādās būtiskās jomās kā blīvi apbūvēto kvartālu rekonstrukcija, dzīvojamo mikrorajonu un rūpniecības mezglu organizēšana, transporta maģistrāļu diferenciācija, dārzu pilsētu un satelītpilsētu izveide, piepilsētu zonu un rajonālā plānojuma projektu izstrāde, kā arī dabas un nacionālo parku ierīkošana [14]. Lielu iespaidu uz pasaules pilsētībūvniecības teoriju un praksi atstāja starptautiskie jaunās arhitektūras kongresi (CIAM), kuros pulcējās Rietumeiropas vadošie arhitekti. IV kongresā 1933. gadā Atēnās tika formulēti progresīvie XX gs. pilsētu zonējuma principi, kas tika pretstatīti apbūves stihijai, ko lielā mērā bija izraisījušas kapitālisma sākumposma nevadāmās saimniekošanas metodes. Šī teorija pazīstama kā Atēnu harta.

3. tabula

**Latvijas PSR agrārā kompleksa uzņēmumu un organizāciju
Skaitis 1980.–1990. gadā**

Nosaukums	Vienības
Kolhozi (tai skaitā zvejnieku kolhozi)	331 (11)
Padomju saimniecības	247
Kopā:	578
Starpsaimniecību uzņēmumi un organizācijas	38
Ražošanas apvienības un uzņēmumi (pirmapstrāde, pārtikas rūpniecība, remonts u. c.)	92
Lauku celtniecības organizācijas	68
Kopā:	198
Pavisam:	776

Padomju Savienībā šīs hartas postulātus ieviesa visai gausi, taču pēc Otrā pasaules kara visi PSRS pilsētu, piepilsētas zonu un rajonālo plānojumu normatīvi praktiski balstījās uz šādiem Eiropā pieņemtiem plānojuma un apbūves principiem:

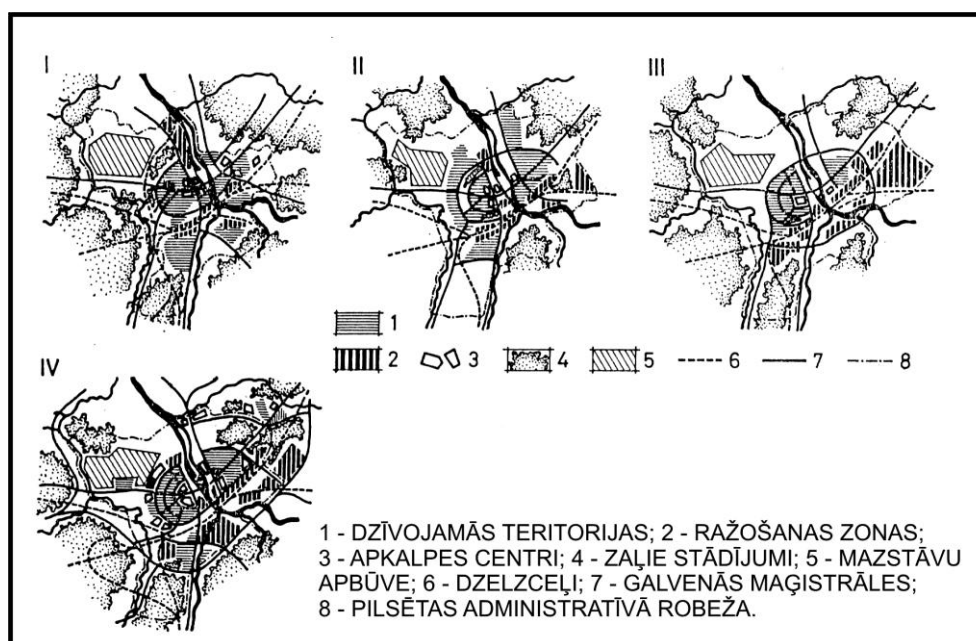
- 1) brīvs, dinamisks, dabas videi un tautsaimniecības funkcijai atbilstošs zonējums;
- 2) attīstīta, vienmērīgi izvietotu sabiedrisko pakalpojumu centru struktūra, kā arī transporta un inženiertehniskās infrastruktūras sazarotība;

- 3) iedzīvotāju demogrāfiskajai struktūrai atbilstoša diferencētu dzīvojamo ēku tipu izveide;
- 4) dabas un apbūves harmoniska mijiedarbība, bagātīga apzaļumošanas struktūra;
- 5) dzīvojamo teritoriju diferenciacija mikrorajonos, rajonos un starpmagistrāļu struktūrās;
- 6) apbūves kompleksu arhitektoniski kompozicionālā savdabība un oriģinalitāte, kompleksu nobeigtība un uztveres vienotība;
- 7) blīvi apbūvēto centra rajonu sanācija, mērķtiecīgs kultūras un pakalpojumu objektu izvietojums;
- 8) rūpniecības mezglu izveide, rūpniecības uzņēmumu kooperācija un specializācija;
- 9) piepilsētas zonu un pilsētu plānojumu struktūru koeksistence;
- 10) rajonālā plānojuma mijiedarbība ar apdzīvoto vietu plānojuma struktūrām, lielpilsētu izaugsmes regulācija, mazo un vidējo pilsētu attīstība;
- 11) racionālas ražošanas spēku izvietojuma shēmas valsts, apgabala un rajona mērogā;
- 12) specializētas plānojumu shēmas transporta, rekreācijas sistēmu, nacionālo un dabas parku, inženiertehniskajiem tīkliem;

Šie jaunie, pasaules standartiem atbilstošie principi tika stingri pamatoti sociālisma un komunisma celtniecības pozīcijās un reglamentēti dažādās normās, instrukcijās un norādēs. LPSR pilsētām un lauku apdzīvotajām vietām tika izstrādāti progresīvie divpadsmit pakāpju projekti. Tie tika recenzēti, saskaņoti un apstiprināti LPSR Celtniecības lietu komitejā un Valsts plāna komitejā. Lielākie projekti tika saskaņoti un apstiprināti PSRS Valsts plāna komitejā un PSRS Celtniecības lietu komitejā. Tomēr izstrādāto pilsētu ģenerālo plānu, detālplānu shēmu un citu projektu realizācija ikdienā sadūrās ar voluntārām vadības un realizācijas metodēm. Projektus bieži nācās korigēt un pārstrādāt. Ražošanas attīstībai un kapitālajai celtniecībai paredzētie finanšu resursi bija koncentrēti dažādās PSRS ministrijās, un to piešķiršana bieži bija atkarīga no partijas un administratīvā aparāta konjunktūras apsvērumiem. Tautsaimniecībā notika nemitīgas svārstības – ražotnes tika apvienotas, pēc tam decentralizētas, tad atkal no jauna apvienotas. Tas viss izraisīja pretrunas projektēšanas un apbūves realizācijas procesā.

Vājās saimnieciskās vadības dēļ profesionāli izstrādātie Rīgas, Jelgavas, Daugavpils, Liepājas, Jēkabpils u. c. pilsētu ģenerālie plāni dažkārt tika pārstrādāti trīs un pat četras reizes, neievērojot normatīvu, ka ģenerālajam plānam jāfunkcionē 20÷25 gadi. Rīgas, Ventpils un Jelgavas centru zonās 70. gados izbūvētās un nepareizi izvietotās ražotnes, kas bija tapušas, ignorējot progresīvu un loģisku pilsētas plānojuma struktūras attīstību, sāka radīt ekoloģiskas kolīzijas, pasliktinājās cilvēku dzīves apstākļi (27. att.). Lai ierobežotu šīs negatīvās tendences, reģionu ietvaros tika uzsākta ražošanas spēku attīstības rajonālā plānojuma un lielāko pilsētu rūpniecības mezglu shēmu izstrāde 1970.–2000. Gadam. Šīs shēmas tika izstrādātas atbilstoši

progresīvajiem Rietumeiropas valstu piemēriem. Lai veicinātu mazo un vidējo pilsētu izaugsmi, Latvijas apdzīvotās vietas tika sagrupētas astoņos kompleksos attīstības reģionos. Taču forsētā rūpniecības objektu celtniecība, it īpaši lielpilsētā Rīgā un tās piepilsētas zonā, turpināja palielināt mēroga disproporcijas kā ražošanas un iedzīvotāju izvietojumā, tā arī teritoriālajā sfērā. 1990. gadā Rīgā dzīvoja jau 910 500 iedzīvotāju, bet kopā ar piepilsētām aglomeratīvajā sistēmā (40–60 km rādiusā no Rīgas centra) – 55 % no republikas kopējā iedzīvotāju skaita (pasaules pilsētībūvniecības attīstības procesos šāda disproporcija ir visai reta parādība). Pilsētas plānojuma struktūrā daudzviet neizbūvētā inženiertehnisko tīklu infrastruktūra (ūdensapgāde, kanalizācija, siltuma un elektroapgāde), kā arī nepietiekamais nodrošinājums ar transporta pakalpojumiem un ekoloģiskā situācija vēl šodien rada diskomfortu Rīgas un citu pilsētu iedzīvotājiem.

27. att. Jelgavas plānojuma struktūras attīstības galvenie posmi pārstrādātajos ģenerālajos plānos, 1945. – 1990. g.

Industrializācijas un mehāniskās migrācijas dēļ Latvijas lielākajās republikas pakļautības pilsētās no 60. gadiem līdz 80. gadu beigām strauji pieauga iedzīvotāju skaits. Migrējošo iedzīvotāju skaita pieaugumu veicināja arī Rīgas aglomerācijas attīstība un virkne jaunuzcelto pilsētu un pilsētīpašiem ciematiem: Olaine, Aizkraukle, Salaspils, Vangaži, Zilaiskalns, Kuprava, Baloži un Kalnciems. Īpaši straujš iedzīvotāju skaita pieaugums bija tieši Rīgas aglomerācijā. Iedzīvotāju pieauguma straujā dinamika lielākajās republikas pilsētās 30 industrializācijas gados redzama 4. un 5. tabulā.

4. tabula

Reģionu raksturojums 1987. gadā

Reģioni	Teritorija		Iedzīvotāju skaits (tūkst. iedz.)				Iedzīvotāji uz 1 km ²	Tai sk. lauku teritorijās	Iedz. reģionu centros (tūkst.)
	km ²	Īpatsvars %	Visi iedzīvotāji	Īpatsvars %	tai skaitā				
					Pilsētas iedzīvotāji	Īpatsvars %			
Latvija	64582	100	2646,9	100	1877	70,9	41	12	8
Rīgas	12981	20	1441,5	54,5	1185,1	82,2	111	20	910,5
Jēkabpils	8911	13,8	153,5	5,8	76,4	49,7	17	9	29,4
Daugavpils	6933	10,7	260,4	9,8	166,2	63,9	38	14	124,9
Rēzeknes	5240	8,1	130,6	4,9	69,3	53,0	25	12	42,5
Gulbenes	6501	10,1	94,0	3,6	37,7	35,5	14	9	10,5
Valmieras	10478	16,2	204,8	7,7	97,8	58,4	20	10	28,7
Ventspils	5265	8,2	116,1	4,4	75,5	65,0	22	8	50,6
Liepājas	8288	12,9	246,0	9,3	169	68,7	30	9	114,5

Industrializācijas procesa izraisītais straujais pilsētu iedzīvotāju skaita pieauguma temps prasīja jaunu pieeju mājokļu un to infrastruktūras būvniecībā. Apbūve koncentrējās lielos kompleksos, galvenokārt pilsētu mazstāvu un brīvajās perifēriskajās zonās, radot būtisku pilsētu plānojuma struktūru transformāciju un izmainot pilsētvides raksturu. No 1965. līdz 1985. gadam tika uzbūvēti Rīgas lielākie dzīvojamo masīvu kompleksi Ilguciemā, Juglā, Vecmīlgrāvī, Ķengaragā, Imantā, Bolderājā, Zolitūdē, Ziepniekkalnā, Pļavniekos un Mežciemā [15, 16]. No 70. gadiem līdz 80. gadu beigām posmam projektētajos Rīgas, Liepājas, Daugavpils u. c. pilsētu dzīvojamajos masīvos ir vērojama atteikšanās no mehāniskām plānojuma shēmām un specifisku kompozicionālu risinājumu meklējumi atbilstoši Skandināvijas un Rietumeiropas valstu standartiem. Lauku ciematu apbūvē 70.–80. gados prefabricētas, industrializētas vides vietā tika meklēti reģionālās arhitektūras risinājumi, kas galvenokārt izpaudās kolhozu dzīvojamo un sabiedrisko ēku projektos.

Latvijas PSR teritorijas administratīvā pārvalde tika veidota vairākkārt. Teritoriālajā iedalījumā fiksēti apriņķi, apgabali, rajoni. Šīs pārmaiņas mainīja arī cilvēka dzīves ritmu sociāli ekonomiskajā aspektā. Veicinot iedzīvotāju pārvietošanos uz lielākajām pilsētām un lauku ciematiem, padomju vara radīja jaunu sociālu, ekonomisku un arhitektonisku telpisko vidi. Kopš 1967. gada Latvijas administratīvi teritoriālajā iedalījumā ir noteikti 26 administratīvie

rajoni, 56 pilsētas (t. sk. septiņas republikāniskajā pakļautībā un 49 rajonu pakļautībā), 5 pilsētas rajoni (Rīgā), 33 pilsētciemati un 546 ciema padomes [17]. Apdzīvoto vietu un rūpniecības mezglu kompleksi tika plānoti, ievērojot hierarhisko pakļautību un savstarpējo daudzpakāpju funkcionālo sasaisti rajonu un reģionu ietvaros.

5. tabula

Republikas nozīmes pilsētu izaugsme

Pilsētas	1959. gads (tūkst. iedz.)	1979. gads (tūkst. iedz.)	1989. gads (tūkst. iedz.)	Pieaugums (reizes)
Rīga	574,7	828,5	910,5	1,6
Daugavpils	65,4	115,7	124,9	1,9
Liepāja	71,0	107,9	114,5	1,6
Jelgava	35,9	67,3	74,1	2,1
Rēzekne	20,7	35,6	42,5	2,1
Ventspils	27,2	47,9	50,6	1,9
Jūrmala	35,3	53,5	60,6	1,7

Tā kā 80. gadu beigās Rīgas iedzīvotāju skaits strauji tuvojās miljonam, atbilstoši PSRS normatīviem Latvijas galvaspilsētā kā ātri augošā lielpilsētā turpinājās izvērstā jaunu lielizmēra dzīvojamo rajonu celtniecība, tika būvēti stratēģiskie maģistrālie ceļi un apvedceļi, sākās metro projektēšanas darbi. Hipertrofēto Rīgas attīstību pārtrauca revolucionārie procesi, kuru rezultātā PSRS impērija sabruka un tika atjaunota 1918.–1940. gada Latvijas Republika.

Atjaunotās Latvijas Republikas posms: XX gs. 90. gadi un XXI gs. sākums

Brīvā tirgus ekonomika, privatizācija, jauna tautsaimniecības stratēģija, kā arī sabiedriskās un kultūras dzīves demokratizācijas procesi ir tie Latvijas Republikas atjaunotnes un attīstības stūrakmeņi, kas dod jaunu impulsu pilsētu un lauku apdzīvoto vietu izaugsmei, kā arī teritoriālās vides plānošanas un pilsētībūvniecības projektu izstrādēm. Pilsētu un lauku apdzīvoto vietu attīstības projektu līmeņi valstī tiek dalīti vairākās grupās:

- 1) nacionālais līmenis – apdzīvoto vietu hierarhija, pilsētu un lauku teritoriālās vides attīstības koncepcija;
- 2) reģionālās plānošanas līmenis – valsts reģionu, rajonu, novadu un to centru izaugsme, apdzīvoto vietu komplekso grupveida struktūru attīstība;
- 3) pilsētu un lauku apdzīvoto vietu līmenis, to plānojumu struktūru teritoriālā attīstība un optimizācija;

- 4) lokālais līmenis – dzīvojamo un ražošanas centru, kā arī atpūtas un rekreācijas zonu detālplāni;
- 5) visu līmeņu transporta un inženiertehnisko komunikāciju teritoriālā plānošana un to atbilstība apbūves kopējām zonālām un lokālām struktūrām.

Visi šie pilsētībūvniecības līmeņi atbilst kopējai, vienotai tautsaimniecības stratēģijai, kuras mērķis ir sakārtot Latvijas teritoriālo vidi harmoniski līdzsvarotā un ilgtspējīgā sistēmā. Lai mazinātu PSRS totalitārā mantojuma sekas, atjaunotajā Latvijā ir pārskatīts valsts administratīvi teritoriālais iedalījums, atjaunots vēlēšanu un tiesu iekārtas iedalījums piecos apgabalos: Vidzeme, Kurzeme, Zemgale, Latgale un Rīga. Ciema padomju teritorijas ir pārveidotas par pagastiem, likvidēts pilsētciematu statuss. Ievērojami mainot pašvaldību pārvaldes modeli un funkcijas, saglabāti 26 teritoriālie rajoni un republikas nozīmes pilsētas statuss lielākajām pilsētām – Rīgai, Daugavpilij, Liepājai, Jelgavai, Jūrmalai, Ventspilij un Rēzeknei.

Apdzīvotības sistēmā teritoriālās vides attīstības un pilsētplānošanas projekti tiek īstenoti galvenokārt šādos virzienos:

- pārskatīti un izstrādāti jauni pilsētu, lauku ciematu un ciemu ģenerālie attīstības plāni;
- uzsāktas rajonu un atjaunoto pagastu teritoriālo attīstības plānu projektu izstrādes.

Jau no 1992. gada pašvaldības ir sākušas izstrādāt pilsētu un lauku apdzīvoto vietu tālākās attīstības stratēģiju. Pirmie lielākie darbi šai virzienā ir Rīgas apbūves ģenerālais attīstības plāns 1995.–2005. gadam un Rīgas rajona teritoriālais attīstības plāns 1997.–2003. gadam. Jaunajos sociāli ekonomiskajos apstākļos šie projekti kalpo par etalonu arī pārējām Latvijas pilsētām un rajoniem [18, 19].

Teritoriālie attīstības plāni ir izstrādāti, balstoties uz šādiem progresīviem mūsdienu plānošanas principiem:

- pēctecība;
- kopsakarība;
- atklātums;
- līdzsvarota, cilvēkam un videi draudzīga attīstība.

Pēdējo desmit gadu ekonomiskās rosības un privatizācijas procesu gaitā Rīgā un daudzos rajonu centros - Ventspilī, Liepājā, Jelgavā, Daugavpilī, Rēzeknē, Valmierā, Jēkabpilī u. c. – ir uzcelta virkne jaunu saimniecības, tirdzniecības un izklaides kompleksu, banku ēku un to filiāļu, kā arī daudz dažāda rakstura pakalpojumu sniegšanas objektu: restorāni, kafējnīcas, bāri u. tml. Rīgā un citās pilsētās notiek dzīvojamā fonda sakārtošana un jaunu dzīvojamo ēku celtniecība atbilstoši Eiropas un pasaules standartiem. Tomēr šajā atjaunotnes posmā ne vienmēr ir izdevies harmoniski saskaņot forsētās privātā īpašuma pārstāvju intereses ar progresīvajām apbūves ģenerālo plānu un detālplānu vadlīniju iecerēm [20].

Liels panākums pilsētībūvniecības jomā ir UNESCO pasaules kultūras mantojuma pieminekļa statusa piešķiršana 1997. gadā Rīgas centra zonai – vecpilsētai un XIX–XX gs. sākumposma apbūves kompleksam. Parakstot konvenciju par pasaules kultūras un dabas mantojumu, Rīga ir apņēmusies sargāt un saglabāt šo unikālo vērtību.

Konceptuālais dokuments ir kļuvis par pamatu detālplānu izstrādes uzsākšanai Rīgas centra zonas apbūvē. Lai palīdzētu nosargāt UNESCO pasaules kultūras mantojumu, Latvijas Republikas Saeima 2003. gadā pieņēma likumu „Par Rīgas vēsturiskā centra saglabāšanu un aizsardzību”. Rīgas vēsturiskā centra teritorija likumprojektā noteikta 438,3 ha platībā, Rīgas vēsturiskā centra aizsardzības zona – 1574,2 ha [21].

Latvijas pilsētu un lauku apdzīvotās vietas, ciemati un ciemi vēsturiskajā attīstības procesā ir izveidojuši savdabīgu reģionālu režģveida apdzīvotības tīklu, kurā spilgti iezīmējas teritoriālie centri, kas kopā ar reģionu specifisko, plastisko ainavisko vidi veido teritorijas arhitektoniski telpiskās kompozīcijas galvenos mezglu punktus. XXI gs. uzsāktās teritoriāli administratīvās reformas gaitā šie mezglu punkti sāk veidot jaunas, kompleksas apdzīvoto vietu grupveida struktūras – novadus. Virkne nelielo pilsētu un pagastu jau ir apvienojušies 27 novados [22].

Valsts teritorijas administratīvā iedalījuma – apdzīvoto vietu hierarhijā pastāv vēsturiski izveidojusies skaidri izteikta pakļautība gan ražošanas un pakalpojumu, gan arī komunikāciju jomā:

- 1) galvaspilsēta – reģionālais monocentrs;
- 2) pilsēta – reģionālais centrs;
- 3) pilsēta – rajona centrs;
- 4) pilsēta – vietējais novada centrs;
- 5) lauku ciemats, ciems – vietējais centrs;
- 6) viensētu grupa – mazciems;
- 7) lauku apdzīvota vieta – viensēta.

Pilsētu un lauku apdzīvoto vietu kompleksu arhitektoniski telpiskās struktūras integrācijas galvenie elementi ir pakalpojumu centri, transporta maģistrāles, agrorūpnieciskie kompleksi, celtniecības bāzes un inženiertehniskās komunikācijas, kā arī atpūtas, dabas aizsardzības un kultūrvēsturiskās zonas (25. att.).

Par galveno uzdevumu teritoriālās plānošanas un pilsētībūvniecības jomā šodien kļūst mērķtiecīga konceptuāli vienotas apdzīvoto vietu funkcionāli telpiskas kompleksas sistēmas izveide reģionu ietvaros. Šāda sistēma rada

Pilsētu un lauku iedzīvotāju skaita izmaiņas Latvijas apdzīvojuma sistēmā no XIX gs. beigām līdz XXI gs. sākumam

Gads	Visi iedzīvotāji (tūkst.)	Tai skaitā		% no visiem iedzīvotājiem	
		Pilsētu iedzīvotāji	Lauku iedzīvotāji	Pilsētu iedzīvotāji	Lauku iedzīvotāji
1897	1929	542	1387	28	72
1914	2493	939	1554	38	62
1920	1596	387	1209	24	76
1925	1845	609	1236	33	67
1930	1900	694	1206	37	63
1935	1905	708	1197	37	63
1940	1886	662	1224	35	65
1959	2093	1114	979	53	47
1970	2364	1477	887	62	38
1979	2521	1726	795	68	32
1984	2587	1836	768	70	30
1987	2647	1877	770	71	29
1991	2662	1842	820	69	31

priekšnoteikumus jau izstrādāto pilsētu un lauku apdzīvoto vietu ģenerālo plānu un detālplānu korekcijām un plānošanas pilnveidei jaunās, kompleksās grupveida struktūrās. Šajā darbā svarīga loma piešķirama apbūves arhitektoniski kompozicionālo kvalitāšu un mēroga izvērtēšanai kā pilsētās, tā arī lauku apdzīvotajās vietās [23].

Iedzīvotāju skaita izmaiņas Latvijas apdzīvojumā no 1897. līdz 1991. gadam parādītas 6. tabulā. Tajā redzamie skaitļi apliecina, ka lielākie iedzīvotāju skaita pieauguma posmi pēdējo 50 gadu laikā ir saistīti ar forsētiem industrializācijas procesiem, kas izraisījuši mehānisku darbaspēka piesaisti. Pētot iedzīvotāju skaita dinamiku mūsdienās, var secināt, ka notiek ievērojamas izmaiņas – iedzīvotāju skaits strauji sarūk, galvenokārt zemās iedzīvotāju atražošanas un migrācijas dēļ. Šāda tendence nevēlami ietekmē pilsētu un lauku apdzīvoto vietu plānotos līdzsvarotus un ilgtspējīgus attīstības procesus nākotnē.

25. att. Apdzīvoto vietu arhitektoniski telpisko kompleksu integrējošo elementu modelis.

**Teritoriālās vides plānošanā un pilsētībūvniecībā
biežāk lietotie termini un jēdzieni**

(Jēdzieni, kuriem ir vairākas nozīmes, lietoti tikai arhitektūras un celtniecības kontekstā)

AERĀCIJA	- gaisa apmaiņa telpā, vidē; vēdināšana
AGLOMERĀCIJA	- pilsētkopa, kas izveidojusies, vienlaidu veidojumā saplūstot vairākām pilsētām un citām apdzīvotajām vietām (arī lauku mājām un ciemiem), tai raksturīga kopā saplūstoša apbūve, cieši ekonomiskie un kultūras sakari
AINAVU ARHITEKTŪRA	- arhitektūras nozare, kas organizē un veido cilvēka eksistencei labvēlīgu un estētiski pilnvērtīgu vidi, tā saistīta ar mērķtiecīgu dabas un urbanizētās vides mākslinieciski kompozicionālu attīstību un harmonizāciju
AKVATORIJA	- ierobežots ūdens virsmas iecirknis jūrā, līcī, ezerā vai ostas rajona robežās
ANFILĀDE	- telpas, kas savā starpā ar savienotas ar durvīm (vārtiem, arkām) un atrodas taisnā rindā cita aiz citas
ANSAMBLIS	- ēku un citu arhitektonisku veidojumu, apstādījumu un reljefa elementu kopums, kas veido vienotu kompozīciju
APDZĪVOJUMS	- iedzīvotāju izvietojums teritorijā, kas atspoguļo iedzīvotāju skaitu, apdzīvoto vietu un teritorijas raksturu
APDZĪVOJUMA KOMPLEKSS	- vienots pilsētu un lauku apdzīvoto vietu grupveida kopums ar izteiktu centru
APDZĪVOJUMA SATVARS	- teritorijas galvenās apdzīvotās vietas (pilsētas, ciemati, ciemi), to savienošās transporta maģistrāles un komunikāciju koridori
AREĀLS	- apdzīvotas vietas, pilsētas tieces apgabals
ARHITEKTŪRA	- celtniecības māksla, kas rada telpisku vidi, kurā noris cilvēka dzīve, visaugstāko izpausmes formu arhitektūra iegūst pilsētībūvniecībā; celtnes vai telpiskās vides arhitektoniskais veidojums
ARHITEKTŪRAS SPECIALIZĀCIJA	- arhitektūras sadalīšanās nozarēs, kas notiek tās attīstības gaitā. Galvenās nozares ir šādas: teritoriāli telpiskā plānošana, pilsētībūvniecība, dzīvojamo un sabiedrisko ēku projektēšana, rūpniecības ēku un

	objektu projektēšana, lauksaimniecības ēku un lauku apdzīvoto vietu projektēšana, ainavu arhitektūra, arhitektūras pieminekļu rekonstrukcija un aizsardzība, interjers, arhitektūras zinātne
ARHITEKTŪRAS STILS	- māksliniecisko izteiksmes līdzekļu un paņēmieni, atšķirīgo iezīmju un savdabību kopums arhitektūrā; darba paņēmieni, veids, metode
ASENIZĀCIJA	- sanitāro apstākļu uzlabošana apdzīvotā vietā, sistemātiski aizvācot atkritumus
AUTONOMIJA	- pašpārvalde, pašpārvaldes tiesības, ko nācija realizē noteiktā valsts teritorijas daļā (pagastu, rajonu, pilsētu robežās)
BIOSFĒRA	- zemeslodes daļa, kur pastāv dzīvība, t. i., organismu apdzīvota zemes virsma: zemes garozas (litosfēras) virsējā daļa, upju, ezeru, jūru un okeānu augšējais slānis (hidrosfēra) un atmosfēras apakšējais slānis (troposfēra)
CENTRS	- vidus, vidus punkts, vidusdaļa – pilsētas tipa apdzīvotas vietas, apdzīvoto vietu grupas galvenā raksturojošā pazīme
CIEMATS	- apdzīvota vieta ar piegulošu lauku teritoriju un raksturīgu pilsētplānošanas un apbūves zonālu kārtojumu
CIEMS	- lauku apdzīvota vieta, arī viensētu grupa ar kompaktu apbūvi centra zonā
CITADELE	- senās pilsētās cietoksnis vai pils, kas dominē pār pilsētu; stipri nocietināta celtne, kas atrodas cietokšņa (pilsētas) iekšienē un ir pastāvīgi aizstāvama
DEGRADĀCIJA	- pakāpeniska apbūves un pilsētvides pasliktināšanās pagrimums, panīkums
DEMOGRĀFIJA	- zinātne, kas pēta iedzīvotāju sastāvu un tā mainīšanos apdzīvotās vietās, reģionos un valstī
DEPOPULĀCIJA	- iedzīvotāju skaita sistemātiska samazināšanās teritorijā
DETĀLPLĀNS	- detalizēts projekts pilsēt būvniecībā, parasti dzīvojamām, rūpniecības un citām zonām ar atbilstošu apbūvējamo teritoriju robežu un prasību noteikšanu

DINAPOLIS	- pilsēta, kas attīstās spriegā kustībā un lineārā virzībā
DIPOLIS	- divu pilsētu sociāli ekonomiski un arhitektoniski telpiski vienots komplekss
DISPERSA APBŪVE	- teritorijā izklaidus izvietota apbūve
DISPROPORCIJA	- nesamērība, daļu nesaderība, proporcionalitātes trūkums pilsētu un apdzīvotu vietu attīstībā
EKOLOĢIJA	- zinātne par organismu un vides savstarpējām attiecībām, tās galvenais uzdevums ir izstrādāt teorētisko bāzi pasākumu sistēmai, kas līdzsvarotu pieaugošās cilvēka prasības un planētas potenciālās iespējas tās apmierināt
EKSTENSĪVS	- tāds, kas attīstās nevis kvalitatīvi, bet gan kvantitatīvi; pilsētībūvniecībā – mazstāvu apbūves rajons; apdzīvojumā – izklaidus apbūve
ELEMENTS	- viena no kāda veseluma sastāvdaļām; pilsētvides plānojuma vienība – dzīvojamā zona, ražotne, transporta, centra, apzaļumojuma vai inženiertīklu zona. Elementu savstarpējā mijiedarbība veido kopējo pilsētas struktūru
ESKALĀCIJA	- kāda procesa paplašināšana, intensificēšana; apdzīvoto vietu apvienošanās procesi
ESPLANĀDE	- plašs laukums lielas ēkas priekšā; plata iela ar alejām vidū; klaja teritorija starp cietoksni un pilsētu
ESTĒTIKA	- zinātne par skaisto, arī pilsētvidē un apdzīvoto vietu grupās
FASĀDE	- ēkas ārpusē (parasti priekšpusē), ēkas ārējā siena, parasti ar galveno ieeju
FĀZE	- noteikta stadija, pakāpe kādā procesā, arī pilsētībūvniecībā
FONS	- apbūve vai apzaļumojums, uz kura izceļas, iezīmējas projektējamās un esošās apbūves kompozīcija; apstākļi, vide, apkārtnē
FORMA	- pilsētvides, arī pilsētu grupu vienojošais ārējais apveids, uzbūve, veidols

FORTIFIKĀCIJA	- kara inženiermākslas nozare, kas aptver apvidus nocietināšanas teoriju un praksi
FRONTĀLS	- tāds, kas ir vērsts ar priekšpusi pret skatītāju (piem., par celtni); pilsētībūvniecības apbūves līnija, kas vērsta pret skatītāju
FUNDAMENTĀLS	- tāds, kas saistīts ar (kā) pamatiem; ļoti nozīmīgs, svarīgs, galvenais
FUNKCIJA	- uzdevums, nozīme, arī darbības virziens, t.sk. pilsētu un apdzīvoto vietu grupu attīstībā
FUNKCIONĀLĀ ZONĒŠANA	- pilsētu un apdzīvojuma teritoriju sadalījums pēc to izmantojuma
FUTUROLOĢIJA	- priekšstati par cilvēces un Zemes, t. sk. Pilsētvides attīstības nākotni, perspektīvu pētīšana, prognozēšana.
GABARĪTS	- ēkas, tilta u. c. būves izmērs, lielums, apjoms
GLOBALIZĀCIJA	- daudzšķautnains process, saistīts ar ekonomiskām, sociālām, tehnoloģiskām, politiskām un citām izmaiņām, kuru rezultātā vairums pasaules valstu un ģeogrāfisko reģionu kļūst savstarpēji ciešāk saistīti, taču arī vairāk atkarīgi viens no otra. Praksē globalizācija izpaužas pieaugošā preču un pakalpojumu, kā arī kapitāla, naudas un iedzīvotāju plūsmā starp valstīm. Globalizācijas procesu raksturo arī intensīvāka informācijas, zināšanu, tehnoloģijas un inovāciju izplatīšanās pasaulē, kā arī apdzīvoto vietu reģionāla grupveida attīstības stratēģija
LOBĀLS PLĀNS	- vispārējs teritoriālās attīstības plāns reģionam vai ierobežotai teritorijai un pilsētībūvniecības projektam
GRAVITĀCIJA	- vispārēja mijiedarbība starp jebkuras formas materiāliem veidojumiem, kas izpaužas kā savstarpēja pievilksanās; arhitektūrā - apdzīvoto vietu pievilksanās spēja sociāli ekonomisko, kultūras, arhitektoniski telpisko, rekreatīvo u. c. apstākļu iespaidā
ĢENERĀLAIS PLĀNS	- pilnīgākais teritorijas apbūves plānojums, kura pamatā ir arhitektoniski, inženiertehniski un ekonomiski apsvērumi; svarīgākais projekta dokuments, kas raksturo pilsētas vai ciemata attīstības galveno virzienu
ĢENĒZE	- izcelšanās (t. sk. apdzīvoto vietu), rašanās, arī

	veidošanās gaita
HARMONIJA	- priekšmetu vai parādību daļu samērīgums, saskanīgums; satura un formas, iekšējā un ārējā, fiziskā un garīgā savstarpējā atbilstība un saskaņa, arī apbūvē un ainavā
HIERARHIJA	- jēdzienu, parādību, arī apdzīvoto vietu u. tml. pakārtotība kādā sistēmā
HIPERTROFIJA	- pārmērīga palielināšanās, t. sk. lielpilsētu
HIPOTĒZE	- zinātnisks pieņēmums, kam vajadzīga pārbaude praksē un teorētisks pamatojums, lai tas kļūtu par drošu zinātnisku teoriju, arī pilsētu un apdzīvoto vietu attīstībā
INDEKSS	- rādītājs, saraksts; sociāli ekonomiskās attīstības rādītāju kopa, kas procentos izsaka kādas parādības secīgas pārmaiņas
IDEJA	- projekta pamatdoma
ILGTSPĒJĪGA ATTĪSTĪBA	- nepārtraukts un mērķtiecīgs sabiedrisko izmaiņu process globālā, reģionālā un lokālā līmenī ar mērķi nodrošināt katram cilvēkam atsevišķi un visiem kopā labus dzīves apstākļus šodien un nākotnē. Pasaules ilgtspējīgas attīstības galvenās problēmas ir planētas resursu ierobežotais daudzums un vides piesārņojums
INFRASTRUKTŪRA	- tautsaimniecības teritoriālās struktūras sastāvdaļa, ko veido transporta, sakaru, tirdzniecības, enerģētikas un ūdenssaimniecības sistēma, kā arī dzīvokļi, skolas, veselības aizsardzības, kultūras, sporta u. tml. iedzīvotāju aprūpes objekti un to izkārtojums kādā teritorijā
INSOLĀCIJA	- saules radītais apgaismojums; ēku un apbūves izsauļošana
INTEGRĀCIJA	- atsevišķu objektu apvienošana vienā veselumā, sistēmā; pilsētu un lauku apdzīvoto vietu plānojuma un apbūves saskares punktu apvienošana vienā veselā telpiskā vienībā
INVENTARIZĀCIJA	- materiālo vērtību, arī ēku, celtnu, nekustamo īpašumu faktiskā stāvokļa pārbaude, uzskaitē un reģistrācija

INŽENIERTEHNISKĀS KOMUNIKĀCIJAS	- ūdens, notekūdeņu, gāzes, elektroapgādes, sakaru, vēdināšanas u. c. vadi ēkā, pilsētvidē, starppilsētu un lauku teritorijās
KADASTRS	- sistematizēti kādu zemes vai ūdens nogabalu vai citu objektu dati; ar nodokļiem apliekamo zemju saraksts un novērtējums pilsētās un laukos
KAPACITĀTE	- pilsētu, apdzīvotu vietu, teritoriju, ūdenstilpņu u. c. ietilpība
KARKASS	- pamatkonstrukcija, konstruktīvais skelets, ko veido atsevišķi savā starpā savienoti elementi; celtnes vai apbūves plānojuma pamatuzbūves satvars
KIBERNĒTIKA	- vispārīga zinātne par to, pēc kādām likumībām gan mašīnās un dzīvos organismos, gan sabiedrībā (arī pilsētās un lauku apdzīvotās vietās) noris regulācija un informācijas apmaiņa
KIBERPILSĒTA	- zinātnes, augstskolu, ražotāju un attīstītāju vienota sadarbība pilsētvidē, tehnoloģiskajos un kiberparkos
KLASIFIKĀCIJA	- noteiktas lietu vai parādību kopas, t. sk. pilsētu un apdzīvotu vietu, iedalīšana klasēs, grupās pēc zināmiem kritērijiem, arī pašu šo kritēriju izstrādāšana
KOHĒZIJA	- attīstība vai pasākumi, kas vērsti uz attīstības līdzsvarošanu, novēršot nevēlamas atšķirības starp dažādām teritoriālām vienībām
KOLEKTORS	- samērā liela diametra cauruļvads, kurā no pievienotiem mazāka diametra cauruļvadiem ieplūst šķidrums vai gāze (piem., pilsētas kanalizācijas galvenā novadcaurule); apakšzemes galerija dažādu kabeļu vai cauruļu (ūdensvada, gāzesvada utt.) izvietošanai
KOMPLEKSS	- noteiktam nolūkam veidots celtnu, telpu kopums; celtnes, telpas un apdzīvoto vietu kopums, kas veido vienu veselumu
KOMPOZĪCIJA	- apbūves un ainavas izkārtojums un savstarpējais sakars, ko noteic projekta idejiski mākslinieciskā iecere un uzdevums

KOMUNIKĀCIJA	- sakari, sakaru sistēma; vadu sistēma (elektriskās strāvas, ūdens, gāzes pārvadei, kanalizācijai); satiksmes ceļi
KONCEPCIJA	- projekta, apbūves vispārīgā iecere, pamatnostādne
KONJUNKTŪRA	- konkrētā laika posmā radušies apstākļi, kas var ietekmēt vienas vai otras teritorijas un pilsētas attīstību
KONTEKSTS	- apstākļu, notikumu, arī vides elementu u. tml. kopums, kas nepieciešams jaunās apbūves harmoniskai iekļaušanai esošajā vidē
KONURBĀCIJA	- pilsētkopa ar saplūstošu apbūvi, kopīgu infrastruktūru, ekonomiskajiem un kultūras sakariem
KRITĒRIJS	- pazīme, pēc kuras novērtē, noteic, klasificē vai kvalificē; projekta vai apbūves mēraukla
KVARTĀLS	- pilsētas daļa, ko no četrām pusēm norobežo ielas
LINEĀRS	- līdzīgs taisnai līnijai; lentveida apbūves risinājums pilsētplānojumā, arī pilsētu grupu kompleksos
LĪDZSVAROTA ATTĪSTĪBA	- attīstība, kas apmierina pašreizējās paaudzes vajadzības, neradot draudus nākamajām paaudzēm apmierināt to vajadzības
MAĢISTRĀLE	- galvenā satiksmes līnija; nozīmīga, plata iela, kas savieno pilsētas galvenās daļas un kam ir raksturīga noteikta satiksmes struktūra un intensitāte; galvenais vads (piem., ūdensvada, kanalizācijas, telefona tīklā)
MASĪVS	- liela, vienveidīga apbūves kopa, komplekss
MEGAPOLE	- aglomeratīva pilsētu grupa ar policentrisku struktūru
MELIORĀCIJA	- zemes uzlabošanas pasākumi — augsnes mitruma regulēšana, pārpurvotu vietu nosusināšana, augsnes erozijas novēršana, krūmu novākšana, virsmas līdzināšana u. tml.
MEMORIĀLS	- arhitektoniski skulpturāls veidojums kāda nozīmīga notikuma vai ievērojama cilvēka piemiņai
MENTALITĀTE	- atsevišķam cilvēkam vai cilvēku kopai raksturīgs domāšanas veids, dzīves uztvere un emocionālā

	ievirze, kas izpaužas arī arhitektūrā
MERIDIONĀLS	- tāds ēku un ceļņu izvietojums, kura virziens sakrīt ar meridiāna virzienu (ziemeļi-dienvidi)
METABOLISMS	- 20. gs. 2. pusē radies virziens japāņu arhitektūrā, kam raksturīgas nepabeigtas, dinamiskas, atvērtas formas, telpu mainība
METODE	- veids, paņēmiens (kāda mērķa sasniegšanai); paņēmieni kopums, pieeja
METROPOLE	- galvaspilsēta; apgabala vai provinces centrālā pilsēta
MEZORELJEFS	- vidēji lieli reljefa veidojumi, piem., ielejas, morēnu pauguri, ieplakas
MIGRĀCIJA	- iedzīvotāju pārvietošanās, pārceļšanās no vienas vietas uz citu; cilvēku ieceļošana valstī vai izceļošana no tās (ārējā migrācija), pārvietošanās pa valsts iekšieni (iekšējā migrācija)
MIKROKLIMATS	- nelielas teritorijas vai atsevišķas telpas klimats; sociālā vide darbā, mājās u. tml.
MOBILS	- kustīgs, viegli pārvietojams, arī pilsētvide ar noteiktu mērķtiecīgu virzību tās attīstībā, labiekārtotas teritorijas pārvietojamu mājokļu izvietojamam
MODERNS	- sava laika prasībām atbilstošs, mūsdienīgs
MODULIS	- pieņemta mērvienība arhitektūras objekta proporcionēšanai
MONOCENTRS	- galvenā pilsēta rajonā, apgabalā, valstī
MONOTONA APBŪVE	- vienveidīga, vienmuļa, neizteiksmīga apbūve
MONUMENTS	- apjomīgs arhitektūras vai tēlniecības darbs, kas veltīts izcilam notikumam vai personai; piemineklis
MOTELIS	- viesnīca autobraucējiem
MULTICENTRS	- vairāku centru kopums
NIHILISMS	- iepriekš veiktā noliegšana, noniecināšana, arī teritoriālajā plānošanā un pilsēt būvniecībā
NORMATĪVS	- dokuments, kurā noteiktā sistēmā sakopotas normas,

	kas saistītas ar attiecīgo darbu, operāciju u. c. veikšanu, t. sk. projektu izstrādēs un būvniecībā; standarts
NOVITĀTE	- jaunums, jaunievedums, arī teritoriālās vides plānošanā un pilsētībūvniecībā
OBELISKS	- četrskaldņu akmens stabs, kas uz augšu sašaurinās un noslēdzas ar piramidālu smaili
OPTIMĀLS	- attiecīgajos apstākļos vispiemērotākais, visatbilstošākais, visefektīvākais
ORIENTĀCIJA	- stāvoklis telpā attiecībā pret kādiem citiem objektiem, orientēšana — virziena piešķiršana.
PANORĀMA	- skats uz plašu apkārtni vai tālumā redzamu apvidu
PARAMETRS	- lielums, kas būtiski svarīgā īpašību aspektā raksturo atsevišķu apbūves vai plānojuma īpašību; pamatrādītājs
PARCELĀCIJA	- sadalīšana sīkākās, savstarpēji saistītās vienībās, piem., zemes parcelācija
PARCELE	- noteikta teritorijas vienība detālplānojumā vai zemes ierīcības projektā; ļoti mazs zemes gabals, kas atdalīts no lielāka zemes īpašuma.
PARKS	- telpiski ierobežota speciāli iekārtota, parasti plaša teritorija, kurā dabiskā ainava apvienota ar apstādījumiem, celiņiem, mazo formu arhitektūras veidojumiem, tēlniecības darinājumiem, spēļu laukumiem u. tml.; lielāka teritorija dabiskā stāvoklī ar tūrisma objektiem, norobežotiem skatu laukumiem, izveidotām atpūtas vietām, piem., nacionālais parks.
PATRIMONIĀLS	- muižniecības, baznīcas mantots zemes īpašums, kas pakļauts pilsētas pārvaldei un tiesu sistēmai
PERIFĒRIJA	- ārējā, apkārtējā daļa pretstatā vidusdaļai, centram, pilsētvides nomale
PERMANENTS	- pastāvīgs, nepārtraukts apdzīvoto vietu attīstības process
PEKSPEKTĪVA	- priekšmetu, ēku, apbūves attēls plaknē atbilstoši to šķietamajam veidolam u. c. pārmaiņām, kas atkarīgas

	no tā, cik tālu šie priekšmeti atrodas no skatītāja; pilsētapbūves iespējas, izredzes, attīstība nākotnē izaugsmē
PLANETĀRA APBŪVE	- apdzīvoto vietu izklaidus kopas, kas atgādina spīdekļu sakārtojumu pasaules telpā
POLICENTRI	- vairāki centri, kas atrodas kādā apdzīvoto vietu apvidū, reģionā
POTENCIĀLS	- spēku, spēju un līdzekļu kopums, ko noteiktos apstākļos ir iespējams izmantot kādai darbībai, arī apdzīvotas vietas attīstībai
PREFABRIKĀCIJA	- konstruktīvu būvelementu rūpnieciska izgatavošana
PRIORITĀTE	- priekšroka, pārākums, tas, kam dod priekšroku apbūves un teritoriālās attīstības procesos
PROFILS	- raksturīgs pilsētas, apdzīvotas vietas pamatpazīmju kopums
PROGNOZE	- pilsētas un lauku apdzīvotas vietas izaugsmes paredzējums, kas pamatojas uz konkrētiem datiem
PROJEKTS	- plāns, iecere; izstrādāts ēku, celtnu, apbūves, pilsētu, ciematu, ciemu, to daļu un citu objektu rasējums atbilstošā mērogā
PROPORCIJA	- savstarpējs daļu, elementu samērs, savstarpēja atbilstība pilsētvidē, pilsētu un lauku apdzīvoto vietu kompleksos
PROSPEKTS	- taisna, gara, plata iela pilsētā
PROVINCE	- administratīvi teritoriāla vienība dažās valstīs; valsts teritorija, kas atrodas samērā tālu no galvaspilsētas
RAJONS	- valsts teritorijas administratīvā iedalījuma vienība; pasaules daļa vai mazāks apgabals, kura visai teritorijai ir noteiktas kopīgas pazīmes, piem., dabas apstākļi; apvidus, kas atrodas ap kādu vietu.
RANGS	- pilsētas, apdzīvotas vietas pakāpe pēc tās nozīmīguma, teritoriālajā plānojumā
REALIZĀCIJA	- kāda plāna, projekta, idejas u. tml. īstenošana,

	piepildīšana
REGLAMENTĒT	- normēt ar likumiem vai noteikumiem, t. sk. apbūvi
REĢENERĀCIJA	- vēsturisko arhitektūras objektu, ansambļu vai pilsētībūvnieciskā kompleksa pārveidošana, kurā atjauno tā zudušās daļas, plānojumu un telpisko struktūru, funkcionālo aktivitāti
REĢIONĀLĀ ARHITEKTŪRA	- kāda atsevišķa apgabala, atsevišķas valsts arhitektūra ar specifiskiem, tikai šai teritorijai piemītošiem būvmateriāliem, būvpaņēmieniem, konstrukcijām, apbūves kompozīcijas tradīcijām un ainavisko vidi
REĢIONS	- plaša, pēc dabas, ekonomiskām, politiskām pazīmēm nodalīta teritorija (apgabals, valsts, kaimiņvalstu grupa); atsevišķs rajons ar izteiktu pilsētu un lauku apdzīvoto vietu grupveida sasaisti un attīstību
REHABILITĀCIJA	- vecu, labu apbūves paņēmieni un risinājumu atjaunošana mūsdienu celtniecības praksē
REKONSTRUKCIJA	- pilsētu un to daļu, ēku pārveidošana, pārkārtošana pēc jauniem principiem, arī atjaunošana pēc aprakstiem, dokumentiem, atliekām u. tml.
REKREĀCIJA	- spēku atjaunošana, atpūta, izmantojot mākslīgos un dabas resursus; ar brīvā laika izmantošanu saistīta sabiedrības sfēra; atpūtas industrija
REKULTIVĀCIJA	- ainavas sakopšana, zemes auglības atjaunošana, kā arī sagatavošana iespējamai pilsētībūvnieciskai izmantošanai pēc saimnieciskās darbības izraisītiem postījumiem
RELJEFS	- zemes virsas veidojumu (pacēlumu, līdzenumu, pazeminājumu) kopums
RENOVĀCIJA	- vēsturisko apbūves kompleksu arhitektoniski telpisko funkciju atjaunošana
REORGANIZĀCIJA	- pilsētas vai lauku apdzīvotās vietas apbūves pārkārtošana, pārveidošana pēc citiem principiem
RESTAURĀCIJA	- zinātniski pamatota laika gaitā cietušu, sabojātu, pārveidotu arhitektūras un mākslas darbu, vēstures un arheoloģijas pieminekļu u. c. atjaunošana to sākotnējā veidā

REVITALIZĀCIJA	- sena apbūves kompleksa funkcionāla aktivizēšana, ko veic, pielāgojot to jaunai sabiedriskai funkcijai
REZERVĀTS	- aizsargājama teritorija, kurā tiek saglabāts kādam reģionam raksturīgais dabas parādību, dabisko ainavu, augu un dzīvnieku komplekss
SANĀCIJA	- atveseļošana, pasākumi, kas tiek realizēti veco apbūves zonu rekonstrukcijā (ēku izsauļošana, vēdināšana, trokšņa novēršana u. c.)
SATELĪTS	- formāli patstāvīga, bet faktiski no kādas citas pilsētas atkarīga pilsēta, ciemats kādas lielpilsētas pavadone
SEKTORS	- teritorija, daļa, ko ierobežo radiālas līnijas
SEMANTIKA	- arhitektoniskā darinājuma, telpas jēdzieniskā puse
SHĒMA	- rasējums, zīmējums, kurā pamatvilcienos attēlota priekšmeta, iekārtas, ierīces utt. uzbūve, izvietojums, darbība; vienkāršots (priekšmeta vai parādības) attēlojums, uzmetums
SILUETS	- apveids, apbūves kontūras
SIMETRIJA	- samērība, savstarpēja atbilstība kāda kopuma daļu izvietojumā attiecībā pret viduslīniju vai centru; stingra regularitāte kaut kā izvietojumā
SINTĒZE	- izziņas paņēmiens, kurā parādību, objektu pētī tā viengabalainībā, daļu vienībā un savstarpēja sakarībā
SISTĒMA	- iekšēji organizēts, strukturēts veselums; veselums, kura daļas un elementi ir savstarpēji saistīti (pēc kādiem likumiem, noteikumiem vai principiem) un kuram ir noteiktas funkcijas
SISTĒMANALĪZE	- sarežģītas sistēmas izpēte, kuras nolūks ir to efektīvizēt vai atveidot citā formā
SITUĀCIJA	- topogrāfijā — kartē vai plānā ar pieņemtiem apzīmējumiem attēloto objektu kopums
SKICE	- uzmetums, mets, kurā vispārīgi fiksētas kāda veidojuma (piem., mākslas darba, celtnes, apģērba) galvenās iezīmes

SKVĒRS	- neliels laukums ar apstādījumiem (parasti pilsētā)
SOCIOLOĢIJA	- zinātne par sabiedrības un tās veidojumu funkcionēšanu, attīstību, sociālajām problēmām
STAGNĀCIJA	- sastingums, attīstības trūkums ekonomikā, sabiedriskajā un kultūras dzīvē, arī pilsētu un lauku apdzīvoto vietu izaugsmē
STANDARTS	- normatīvs dokuments, kas reglamentē kādas nozares, t. sk. arhitektūras, terminoloģiju, mērvienības, ražojumus un procesus; apbūves tipveida paraugs, kas atbilst noteiktām prasībām
STIHISKS	- tāds, kas noris neorganizēti, pašplūsmas ceļā, bez plāna un vadības, t. sk. celtniecības un apdzīvoto vietu attīstībā
STRATĒGIJA	- plāns un darbības principi, kas vērsti uz kāda, parasti nozīmīga, mērķa sasniegšanu, t. sk. pilsētībūvniecībā un teritoriālās vides plānošanā
STRUKTŪRA	- iekšējs sakars starp daļām, kas veido veselumu; veids, kādā dažādās veseluma daļas sakārtotas cita attiecībā pret citu, t. sk. pilsētas, apdzīvotas vietas plānā; sakars starp elementiem, ko nosaka noteikumi, likumi vai principi
SUBURBANIZĀCIJA	- ekstensīva apbūve lielu pilsētu piepilsētas zonās
ŠTAMPS	- daudzkārt atkārtots, novazāts paņēmieni, izteiksmes līdzeklis, kas izmantots bez radošas pieejas; trafarets, amatnieciskais paņēmieni, šablons
TELPA	- ar būvkonstrukcijām norobežota celtnes daļa; vieta, arī vides daļa, kurai (parasti) ir noteiktas robežas un kurā kas atrodas, noris vai kurai ir kādas funkcijas; visums, kosmos, arī kāda tā daļa – debess telpa, pasaules telpa
TELPISKS	- tāds kam ir trīs dimensijas – garums, platums un augstums, pilsētplānošanā arī ceturrtā dimensija – laiks; saistīts ar telpu, tai raksturīgs
TENDENCE	- attīstības, pārmaiņu virziens, arī pilsētu un lauku apdzīvoto vietu attīstībā

TERITORIJA	- valsts, zemes, iekšējo un piekrastes ūdeņu platība ar noteiktām robežām, pilsētas, novada, reģiona, platība, valsts platība; noteikts Zemes virsas apgabals; piederības vai izmantojuma ziņā norobežota platība, laukums.
TIPIZĀCIJA	- ēku, celtnu apbūves plānu reducēšana uz nelielu skaitu paraugu, kuriem ir noteikts lielums, forma un kvalitāte
TOTĀLS	- pilnīgs, visu aptverošs, arī pilsētvidē, pilsētu un lauku apdzīvoto vietu grupās
TRANSFORMĀCIJA	- pilsētas, apdzīvotas vietas plānojuma un apbūves struktūras pārveidošana, pārvēršana
TRASE	- līnija, kas dabā vai plānā apzīmē ceļa, kanāla, ūdensvada, elektropārvades vai sakaru līnijas atrašanās vietu un virzienu
URBANIZĀCIJA	- rūpniecības un iedzīvotāju koncentrēšanās lielās pilsētās; pilsētas un to tuvumā dzīvojošo iedzīvotāju īpatsvara palielināšanās un ar lauksaimniecību saistīto iedzīvotāju skaita samazināšanās migrācijas dēļ
URBOMORFOLOĢIJA	- mācība par apdzīvoto vietu veidu, formu un uzbūvi
UTILIZĀCIJA	- ražošanas un mājāsaimniecības atkritumu izmantošana par jaunu ražojumu izejvielām
UTOPIJA	- fantāzija, izdomājums, nepiepildāms sapnis, arī teritoriālās vides plānošanā un pilsētāpūvē
VIBRĀCIJA	- mehāniskas svārstības, svārstīšanās, trīcēšana, arī ēku konstrukciju svārstības transporta vai citas darbības rezultātā
VIDE	- materiālā apkārtnē, vieta, kurā kas atrodas – pilsētvidē, ūdens vide, gaisa vide u. c.; apkārtējo apstākļu, arī ļaužu kopums, kurā noris cilvēka dzīve – pilsētā, lauku vidē
VIZUĀLĀ INFORMĀCIJA	- informācija, ko cilvēks uztver ar redzi, arī apdzīvoto vietu vidē, ainavā un transporta maģistrālēs
ZONA	- noteikta platība, rajons, josla pilsētā vai lauku apdzīvotā vietā, kam visā teritorijā ir kāda noteikta pilsētībūvnieciska īpatnība

Izmantoto avotu saraksts

1. **Šterns, I.** *Latvijas vēsture, 1180–1290. Kustakari.* Rīga : Latvijas Vēstures inst., 2002. 735 lpp.
2. **Šterns, I.** *Latvijas vēsture, 1290–1500.* Rīga : Daugava, 1997. 740 lpp.
3. **Buka, O., Volrāts, U.** *Pilsētībūvniecība : māc. grām. RPI arhitektūras specialitātes studentiem.* Rīga : Zvaigzne, 1987. 248 lpp.
4. **Dunsdorfs, E.** *Latvijas vēsture, 1600–1710.* [Stokholma] : Daugava, 1962. 588 lpp.
5. **Dunsdorfs, E.** *Latvijas vēsture, 1700–1800.* [Stokholma] : Daugava, 1973. 668 lpp.
6. **Švābe, A.** *Latvijas vēsture, 1800–1914.* [Stokholma] : Daugava, 1962. 752 lpp.
7. **Brinķis, J., Buka, O.** *Pilsētu un lauku apdzīvoto vietu kompleksu arhitektoniski telpiskā plānošana.* Rīga : Rīgas Tehniskā universitāte, 2006. 235 lpp. ISBN 9984-32-180-0.
8. **Taimiņa, A.** Muižu un kungu nams Latvijā. *Zinātnes Vēstis*, Nr.11, 2004, 7. jūn., 2. lpp.
9. **Lamze, A.** *Teritorijas problēmas Lielrīgas izbūvē.* Rīga : Latvju kultūra, 1932. 40 lpp. Ats. novilk. no grām. "Rīga kā Latvijas galvaspilsēta".
10. **Dreijmanis P.** Rīgas jaunā Centrāltirgus būve. *Ilustrēts Žurnāls*. Nr.7, 1927, 221.-224. lpp.
11. *Latvijas Arhitektūra* : mēnešraksts. Latvijas Arhitektu biedrība. Rīga. Nr.2., 12, 1939 ; Nr.2, 3, 1940.
12. **Krastiņš, J.** *Latvijas Republikas būvmāksla.* Rīga : Zinātne, 1992. 236 lpp.
13. **Bērziņš, O.** *Latviešu zemnieku māju arhitektūra.* Rīga : LVI, 1958. 163 lpp.
14. *Архитектура Советской Латвии.* Ю. М. Васильев, О. М. Бука, В. Д. Шуст и др. Москва : Стройиздат, 1973. 125 с.
15. *Архитектура Советской Латвии.* И. А. Страутманис, О. М. Бука, Я. А. Крастиньш, Г. К. Асарис. Москва : Стройиздат, 1987. 319 с.
16. **Brinķis, J., Buka, O.** Latvijas pilsētu attīstības procesi XIX gs. beigu posmā un XX gs. *Arhitektūra un būvzinātne.* Rīgas Tehniskās universitātes zinātniskie raksti. 2. sēr. Arhitektūra un pilsētplānošana. Būvzinātne, 2. sēj., 2001, 22.-34. lpp. ISSN 1407-7329.
17. *Latvijas PSR administratīvi teritoriālais iedalījums 1967. gadā.* Rīga : Liesma, 1967. 50 lpp.
18. *Rīgas attīstības plāns (1995.–2005.)* 1. sēj. / Rīgas Dome. Pilsētas attīstības departaments. Arhitektūras pārvalde. Pilsētplānošanas nodaļa. – [Rīga], 1996. — 156 lpp.
19. **Rīgas rajona padome.** *Rīgas rajona plānojums ar grozījumiem ar Rīgas rajona robežu izmaiņām pēc 01.06.2003* [tiešsaiste]. [skatīts 2006. g. 4. janv.]. Pieejams: <http://www.rpp.lv/planojums012.jpg>.
20. **Krastiņš, J., Strautmanis, I., Dripe, J.** *Latvijas arhitektūra no senatnes līdz mūsdienām.* Rīga : Baltika, 1998. 312 lpp. ISBN 9984-9178-3-5.
21. **Valsts kultūras un pieminekļu aizsardzības inspekcija.** *Rīgas vēsturiskā centra (RVC) saglabāšanas un attīstības koncepcija. VĪZIJA 2002/2020* /. [Rīga, 2001]. 62 lp. + piel. karte.

22. *Demogrāfija* : stat. datu krāj. LR Centrālā statistikas pārvalde. Rīga: CSP, 2004. 200 lpp. ISBN [9984-062-60-0](#).
23. **Buka, O.** Latvijas apdzīvoto vietu reģionālās sistēmas telpiskā integrācija mūsdienās **No: Latvijas reģionālā arhitektūra**. Rīga : Rīgas Tehniskā universitāte, 1992, 66.-77. lpp. ISBN 5-7970-0254-X.